

Γεωγραφίες

Αρ. 20 (2012)

Γεωγραφίες, Τεύχος 20, 2012

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ ΕΚΔΟΣΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ

ΓΕΩΓΡΑΦΙΕΣ

ΦΘΙΝΟΠΩΡΟ 2012 - ΤΕΥΧΟΣ 20

Αντέξαμε
20 τεύχη!

ΕΘΝΟ-ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΟΜΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΣΤΟΥΣ ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΟΥΣ ΟΙΚΙΣΜΟΥΣ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ

Κώστας Λαλένης, Ιωάννης Φραγκόπουλος, Ιωάννης Κιοσσές, Στέφανος Κηπουρός

ΕΘΝΟ-ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΟΜΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΣΤΟΥΣ ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΟΥΣ ΟΙΚΙΣΜΟΥΣ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ

Κώστας Λαλένης,¹ Ιωάννης Φραγκόπουλος,² Ιωάννης Κιοσσές,³ Στέφανος Κηπουρός⁴

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η εργασία αυτή εξετάζει τους τρόπους με τους οποίους οι εθνοπολιτισμικές μειονότητες εκφράζουν τις ιδιαιτερότητές τους στην οργάνωση του οικιστικού χώρου. Η έννοια του εθνοτισμού ως σύνθετης έννοιας που συντίθεται από κοινωνικοπολιτισμικές ιδιαιτερότητες είναι αρκετά σημαντική για το διαχωρισμό της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης σε τρεις διακριτές ομάδες. Αυτές οι τρεις ομάδες είναι οι σλαβόφωνοι Πομάκοι, που ζουν στην ορεινή ζώνη, οι μειονοτικοί Τούρκοι, κάτοικοι κυρίως των πεδιάδων, και, τέλος, οι Ρομά που κυρίως κατοικούν στις παρυφές των περιαστικών περιοχών και των πόλεων. Οι πολιτικές και οικονομικές συνέπειες της μειονοτικής τους κατάστασης τους ανάγκασαν να παράγουν διαφορετικά χωρικά μοντέλα, και οι πολιτισμικές τους διαφορές υποστηρίζουν την ιδιαιτερότητα στη χρήση του ιδιωτικού και του δημόσιου χώρου.

Ethno-Cultural Diversity, Social Structures and Urban Organisation in Minority Villages of Thrace

Kostas Lalenis, Yannis Frangopoulos, Ioannis Kiosses, Stefanos Kipouros

ABSTRACT

This paper deals with the ways in which ethno-cultural minorities may express their particularities in the organization of settlements. The notion of ethnicity, as a complex element composed by socio-cultural specificities, seems to be quite important for distinguishing the Muslim minority of Thrace in three locally specified ethnic groups. These three groups are the Slavic-speaking *Pomaks*, living in mountainous areas; the *minority Turks*, mainly inhabiting the valleys, and finally the *Rom (Gypsies)* minority, mainly located in the outskirts of suburban areas and cities. The political and economic consequences of their minority status has forced them to produce different spatial patterns, and their cultural differences advocate this specificity in the use of both public and private space.

Εισαγωγή - Στοιχεία θεωρίας και μεθοδολογίας

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να διερευνήσει την ύπαρξη σχέσης της εθνοπολιτισμικής πραγματικότητας και των κοινωνικών δομών της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης με την πολεοδομική και αρχιτεκτονική οργάνωση των εκεί μειονοτικών οικισμών. Η εθνοτική σύνθεση της μειονότητας φέρεται ως αποτελούμενη από τρεις, κατά βάση, συνιστώσες: α. τους τουρκόφωνους μουσουλμάνους, κατοίκους των πεδινών περιοχών των νομών Ξάν-

1 Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

2 Φραγκόπουλος Ιωάννης, Επίκουρος Καθηγητής Κοινωνιολογίας, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Ανάπτυξης, ΑΠΘ.

3 Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Ανάπτυξης, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

4 Μηχανικός Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης.

5 Ο όρος από Τρουμπέτα (2001: 2-22) και Vavasis (2007). Επιχειρείται, έτσι, να αποφορτιστεί από πολιτικές σκοπιμότητες στο πλαίσιο της γνωστής σχετικής διένεξης Ελλάδας-Τουρκίας, υιοθετώντας διεθνή, «ουδέτερη» μεν, αλλά επιστημονικά αντικειμενική, κατά το δυνατόν, προσέγγιση, παρά τις αδυναμίες που ο ίδιος ο συγγραφέας παραδέχεται ότι η κατηγοριοποίηση αυτή παρουσιάζει (Vavasis 2007: 52).

της και Ροδόπης, τουρκικής καταγωγής (εφεξής «μειονοτικοί Τούρκοι»⁵), β. τους Πομάκους, με ιδιαίτερο γλωσσικό ιδίωμα, οι οποίοι είναι κάτοικοι των ορεινών περιοχών των νομών Ξάνθης και Ροδόπης που βρίσκονται στη ζώνη των συνόρων με την Βουλγαρία, και γ. τους Τσιγγάνους (Ρομά). Η προσέγγιση αυτή, αν και αμφισβητείται από ορισμένους τούρκους ακαδημαϊκούς (Chousein 2005) –όχι ως προς την εθνοτική καταγωγή των ομάδων αλλά ως προς τη σημερινή τους αντίληψη για την ταυτότητά τους ως μειονότητα–, υποστηρίζεται, ωστόσο, άμεσα ή έμμεσα από άλλους Τούρκους ερευνητές (Gambetti 2008, Ozalay 2006), από το σύνολο των υπόλοιπων ερευνητών στη βαλκανική χερσόνησο (κυρίως Ελλήνων και Βούλγαρων), καθώς και από τη διεθνή βιβλιογραφία (Owen 1999, Vernier 2003, Fabbe 2007).

Η συνάρθρωση των διαφορετικών συνιστωσών των εθνοτικών ταυτοτήτων της μειονότητας με την παράμετρο του χώρου, όπως εκφράζεται μέσω της μορφολογίας του πολεοδομικού ιστού, της κατοικίας και της σχετικής νομοθεσίας που καθόρισε την δόμηση των οικισμών αυτών, αναδεικνύεται στο 5ο κεφάλαιο σχετικά με την πολεοδομική και αρχιτεκτονική πραγματικότητα των μειονοτικών οικισμών. Έτσι, η σύγκριση μεταξύ των πολεοδομικών και αρχιτεκτονικών συνόλων των πομάκικων, των τσιγγάνικων και των οικισμών των Τούρκων της μειονότητας που ακολουθεί αναδεικνύει την κεντρική υπόθεση εργασίας μας, δηλαδή τη σχέση των εθνοπολιτισμικών και κοινωνικών δομών με τη χωρική οργάνωση.

Τα αστικά τοπία εξάπτουν το ενδιαφέρον διότι ταυτόχρονα διατηρούν αλλά και εξαλείφουν τα σημάδια της ιστορίας. Η ιστορία της διαμόρφωσης των πολιτισμών αποτυπώνεται στο δομημένο περιβάλλον όχι μόνο με την ανθρώπινη δεξιοτεχνία (κτίρια, μνημεία), αλλά και με την ίδια την οργάνωση του χώρου. Νόμοι, κανόνες και διατάξεις δρουν στο δομημένο περιβάλλον αλλάζοντάς το, επανασυνθέτοντάς το, ή και καταστρέφοντάς το στη διάρκεια της ιστορικής εξέλιξης. Μ' αυτό τον τρόπο ο αστικός σχηματισμός ενσωματώνει τις διαδοχικές φάσεις ελέγχου της παραγωγής και της οργάνωσης του χώρου. Σύμφωνα με τη βασική ανάλυση του Lefebvre για τη σχέση αναπαραστάσεων και χωρικής πρακτικής, ο αστικός σχηματισμός μπορεί να γίνει κατανοητός ως ένα από τα στοιχεία που συνιστούν τη συλλογική αναπαραστάση της ταυτότητας, του φύλου, της κοινωνικής τάξης και του έθνους. Στο χώρο (στην περίπτωση μας στους μειονοτικούς οικισμούς) αντανακλώνται οι κοινωνικές και οικονομικές διεργασίες, ενώ ο σχεδιασμός του χώρου, ακόμη και στις πλέον ατελείς μορφές του, έχει σαφή ιδεολογικό και πολιτικό ρόλο (Lefebvre 2000)⁶.

6 Σύμφωνα με τον H. Lefebvre (2000: XXV), «κεντρική θέση στην οποία οφείλουμε επιστρέψουμε πριν τα συμπεράσματα. Ο τρόπος παραγωγής οργανώνει, παράγει –παράλληλα με έναν ορισμένο αριθμό κοινωνικών σχέσεων– το χώρο (και το χρόνο του) ... προβάλλει στο έδαφος αυτές τις σχέσεις ... χωρίς αυτό να σημαίνει ότι υφίσταται μια ακριβής και προδιαγεγραμμένη αντιστοίχιση μεταξύ κοινωνικών σχέσεων και χωρικών σχέσεων ... ».

Από άποψη μεθοδολογίας, η εργασία αυτή βασίζεται σε: αποτελέσματα επιτόπιας έρευνας στο νομό Ξάνθης (Frangoroulos 1996) για την ανθρωπολογική κατανόηση των γηγενών τοπικών ομάδων· συλλογή του υλικού για την πολεοδομική και αρχιτεκτονική μορφή των οικισμών (συνεντεύξεις, φωτογραφικό υλικό, αυτοψίες, σχέδια, χάρτες, νομοθεσία) που πραγματοποιήθηκε κατά τους μήνες Σεπτέμβριο 2002 έως Ιούνιο 2003· συμπληρωματικές παρατηρήσεις και επικαιροποίηση του συλλεχθέντος υλικού που έγιναν μέχρι το τέλος του 2011, με την ευκαιρία εκπόνησης αναπτυξιακών και πολεοδομικών μελετών στους οικισμούς του μειονοτικού δήμου Μύκης στο νομό Ξάνθης· σε βιβλιογραφική τεκμηρίωση από τη σχετική με το θέμα ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία. Οι αποκλίσεις από τη συνηθισμένη προσέγγιση (μουσουλμανική μειονότητα-χριστιανική

νική πλειονότητα) αναδεικνύονται στην πορεία μέσα από τη δυναμική της ανάλυσης που ακολουθεί, καθώς νέες πραγματικότητες (χωρικές και άλλες) τείνουν να επιδρούν και να τονίζουν τη διαλεκτική τοπικού και υπερτοπικού.

2. Εθνοπολιτισμική ετερότητα της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης

Η μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης αποτελεί τη μόνη μειονότητα εντός ελληνικής επικράτειας την οποία αναγνωρίζει επίσημα το Ελληνικό κράτος. Η αναγνώριση έγινε σύμφωνα με τη Σύμβαση που αφορούσε την ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας και υπεγράφη τον Ιανουάριο του 1923 στη Λωζάννη, και η οποία αναφερόταν στα δικαιώματα των μη μουσουλμανικών μειονοτήτων στην Τουρκία και στα αντίστοιχα της μουσουλμανικής μειονότητας στην Ελλάδα. Σήμερα, η συνεχιζόμενη επίσημη υιοθέτηση ορισμού μιας μειονότητας σε ένα κράτος-μέλος της Ε.Ε. μόνο από το θρήσκευμά της παρουσιάζει προφανείς αποκλίσεις από τις ισχύουσες αρχές του ΟΗΕ και της ΕΕ (Capotorti 1999: 43)⁷, και προσθέτει στην πολυπλοκότητα του ζητήματος.

Η μουσουλμανική μειονότητα προέρχεται ιστορικά από τρεις διαφορετικές εθνοτικές και γλωσσικές ομάδες: τους τουρκόφωνους μουσουλμάνους τουρκικής καταγωγής (μειονοτικούς Τούρκους), τους Πομάκους και τους Τσιγγάνους. Ο πληθυσμός της στην απογραφή του 1951 (Ανδρεάδης 1956) ανερχόταν σε 94.207 κατοίκους, από τους οποίους 67.099 μειονοτικοί Τούρκοι, 26.592 Πομάκοι και 15.116 Τσιγγάνοι. Στην απογραφή του 1971 (Kettani 1980), σ' ένα σύνολο 90.000 μουσουλμάνων (το 27,2% του συνολικού πληθυσμού της Θράκης που ανερχόταν σε 329.582) καταγράφηκαν 70.000 μειονοτικοί Τούρκοι και 20.000 Πομάκοι. Ο αριθμός των Τσιγγάνων είχε περιληφθεί προφανώς σε αυτόν των μειονοτικών Τούρκων. Για τον σημερινό αριθμό της μουσουλμανικής μειονότητας δεν υπάρχουν επίσημα απογραφικά στοιχεία. Ο αριθμός τους υπολογίζεται ανεπίσημα σε 107.000 κατοίκους περίπου, με την εξής κατανομή: 57.000 μειονοτικοί Τούρκοι, 32.000 Πομάκοι, 18.000 Τσιγγάνοι (Σιούτη 2006). Με την προσέγγιση αυτή για το σύνολο της μειονότητας συμφωνεί περίπου και ο παρακάτω πίνακας.

7 «Πληθυσμιακή ομάδα αριθμητικά μικρότερη από το υπόλοιπο του πληθυσμού μιας χώρας, μη προνομιούχα κοινωνικά, της οποίας τα μέλη –όντας πολίτες αυτής της χώρας– έχουν εθνικά, θρησκευτικά ή γλωσσικά χαρακτηριστικά διαφορετικά από αυτά του υπόλοιπου πληθυσμού, και διακατέχονται, έστω και έμμεσα, από μια αίσθηση αλληλεγγύης, με κοινό σκοπό την προστασία/διαφύλαξη της κουλτούρας, των παραδόσεων, της θρησκείας και/ή της γλώσσας τους» (Capotorti 1999).

Έτος	Ξάνθη		Ροδόπη		Έβρος		Σύνολο	
	Σύνολο	Μουσουλμάνοι	Σύνολο	Μουσουλμάνοι	Σύνολο	Μουσουλμάνοι	Σύνολο	Μουσουλμάνοι
1920							201.404	(93.273)
1928	89 974	(39.229)	89.488	(50.432)	124.417	(12510)	303.879	(102.171)
1940	98 575		106.575		150.790		355 940	(112 535)
1951	89 891	(42 245)	105 723	(49 660)	137 654	(6934)	333 268	(98 839)
1961	89 591		109 201		153 930		352 722	(105 000)
1971	82 917		107 677		135 968		326 562	
1981	88 777	(42 000)	107 957	(62 000)	145 531	(10000)	342 265	(114 000)
1991	90 965	(39 115)	103 391	(56 865)	140 312	(7900)	334 668	(103 880)

Πίνακας Πληθυσμιακή κατανομή της μειονότητας 1920-1991.

Πηγή: Aaarbakke 2000: 31

Μια άλλη κατανομή –σ' ένα άρθρο που αναλύει τον «πόλεμο των στατιστικών» που υπηρετούν οι απογραφές των μειονοτήτων– περιγράφει ο Kostopoulos, σε μια ιστορική προοπτική, παραθέτοντας πίνακες με τις διάφορες και διαφορετικές στατιστικές από το 1919 έως και το 1995 (Kostopoulos 2003: 70). Κατά τον ίδιο, ο πληθυσμός της μειονότητας το 1995 υπολογιζόταν σε 120.000 κατοίκους από τους οποίους οι 59.000 ήταν Τούρκοι, 39.000 Πομάκοι και 22.000 Τσιγγάνοι (Kostopoulos 2003: 70). Επίσης μια σχετική ανάλυση για την «ασαφή εικόνα για τον πληθυσμό της μειονότητας» κάνει και η Ασκούνη (2006: 42-46).

Η σχετική σταθερότητα αν όχι η αύξηση του συνολικού πληθυσμού της μειονότητας σε αριθμούς (ο δείκτης γονιμότητας της είναι υψηλότερος από τους αντίστοιχους των χριστιανών) εξηγείται από τη μεγάλη μετανάστευση των μουσουλμάνων αφενός προς τα αστικά κέντρα και το εξωτερικό (Γερμανία) για οικονομικούς λόγους και, αφετέρου, προς την Τουρκία για πολιτικούς λόγους (κυρίως σε εποχές έντασης στις σχέσεις Ελλάδας-Τουρκίας). Ο αριθμός του μειονοτικού πληθυσμού που έχει μεταναστεύσει εκτός Δυτικής Θράκης υπολογίζεται σε 200.000 (Vavasis 2008: 53). Η διατήρηση αυτής της δημογραφικής ισορροπίας (Κοτζαμάνης 2006) με θετικό ισοζύγιο πληθυσμού στους δυο νομούς με μουσουλμανικό πληθυσμό μάλλον προκύπτει ως συνισταμένη της κοινωνικοδημογραφικής συμπεριφοράς της μειονότητας που, έστω και υπό τις ανωτέρω «πιέσεις», καταφέρνει να διατηρεί τον πληθυσμό της. Πηγές της μειονότητας, τέλος, θεωρούν ότι απέμειναν αρκετά λιγότεροι μουσουλμάνοι μειονοτικοί από ό,τι γενικά υπολογίζεται, μετά από μαζικές μεταναστεύσεις μουσουλμάνων στην Τουρκία κατά το 1967 και το 1974, οπότε υπήρξαν σοβαρές κρίσεις μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας (Μουσταφά 2007).

2.1. Μειονοτικοί Τούρκοι κάτοικοι των πεδιάδων και αστικών κέντρων της Θράκης

Οι Τούρκοι της Δυτικής Θράκης κατάγονται από ετερογενείς μουσουλμανικές ομάδες που εγκαταστάθηκαν στη Θράκη την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Porovic 1986: 107-108). Είναι κυρίως εγκατεστημένοι στις πεδινές περιοχές των νομών Ξάνθης και Ροδόπης και στις πόλεις Ξάνθης και Κομοτηνής. Τα ανθρωπομορφικά τους γνωρίσματα χαρακτηρίζονται από αξιοσημείωτη ποικιλία, δεδομένου ότι είναι απόγονοι διαφόρων εθνοφυλετικών ομάδων: εποίκων Γιουρούκων, εξισλαμισθέντων Ελλήνων, αιρετικών μουσουλμάνων μη τουρκικής καταγωγής που εκτοπίστηκαν από τους σουλτάνους στη Θράκη, Κούρδων, Οθωμανών, βορειοαφρικανών, κ.ά. (Λιάπη 1995α, Fabbe 2007, Ozalay 2006, Vavasis 2007). Η γλώσσα που χρησιμοποιείται από τους μειονοτικούς Τούρκους είναι η τουρκική, ενώ θρησκευτικά είναι σουνίτες μουσουλμάνοι. Στην αγροτική ζώνη των νομών Ξάνθης και Ροδόπης υπάρχουν χωριά με αποκλειστικά τουρκικό πληθυσμό και άλλα μεικτά (μουσουλμάνοι και χριστιανοί). Η πλειονότητα των μειονοτικών Τούρκων της υπαίθρου είναι γεωργοί, ενώ εκείνοι της πόλης είναι κυρίως μικρέμποροι και εργάτες. Σε σύγκριση με τους χριστιανούς της Θράκης, ακόμη και σήμερα, μετά την εφαρμογή των θετικών διακρίσεων προς όφελός τους από το 1996, είναι λίγοι οι μουσουλμάνοι απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (γιατροί κ.λπ., κυρίως απόφοιτοι τουρκικών πανεπιστημίων) ενώ ακόμη λιγότεροι εργάζονται στον δημόσιο τομέα (κυρίως στη μειονοτική εκπαίδευση). Οι μει-

ονοτικοί Τούρκοι, παραδοσιακά αποτελούσαν την πλειοψηφία του αστικού πληθυσμού της μειονότητας και επίσης του πιο μορφωμένου τμήματός της. Το τελευταίο αποτέλεσε σημαντική αιτία διαμόρφωσης ηγεμονικού ρόλου αυτού του τμήματος της μειονότητας απέναντι στα άλλα δύο (Πομάκους, Τσιγγάνους) (Tsibiridou 2005).

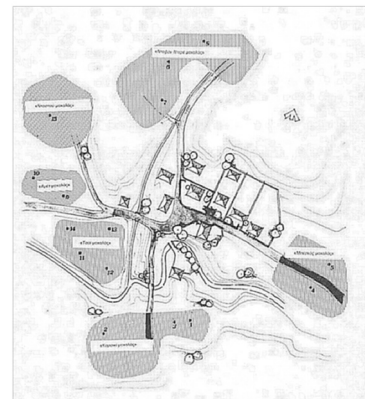
2.2. Πομάκοι κάτοικοι της ορεινής ζώνης και των αστικών κέντρων της Θράκης

Οι Πομάκοι ήταν παραδοσιακά και σχεδόν αποκλειστικά εγκατεστημένοι στην οροσειρά της Ροδόπης και βρίσκονται ένθεν κακείθεν των ελληνοβουλγαρικών συνόρων. Υπολογίζεται ότι στη Βουλγαρία ζουν 150.000-200.000, ενώ στην Ελλάδα περίπου 30.000-35.000, από τους οποίους περίπου 23.000 στο νομό Ξάνθης και 10.000 στο νομό Ροδόπης (Ιμάμι και Τσακίριδη 2003 :67). Η γλώσσα των Πομάκων είναι ένα νοτιοσλαβικό ιδίωμα με άνω του 30% των λέξεων βουλγαρικής προέλευσης, με 15%-20% τουρκικές και με 10%-15% ελληνικές προσμίξεις. Στους οικισμούς του νομού Ξάνθης χρησιμοποιείται αρκετά η πομάκινη διάλεκτος, σε αντίθεση με τους Πομάκους του νομού Ροδόπης που την εγκαταλείπουν προς όφελος της τουρκικής γλώσσας. Γραπτά κείμενα της γλώσσας των Πομάκων δεν έχουν βρεθεί μέχρι τώρα.

Η καταγωγή των Πομάκων, μη έχοντας ακόμη προσδιοριστεί με αναμφισβήτητα επιστημονικά δεδομένα, έχει γίνει κατά περιόδους αντικείμενο ετεροπροσδιορισμού και θέμα αντιπαραθέσεων των κρατών της περιοχής (Βουλγαρία, Τουρκία, Ελλάδα), ανάλογα με τις διαμορφωμένες σχέσεις, τις διεκδικήσεις και τις εθνικές πολιτικές στην περιοχή αυτή. Έτσι, οι Βούλγαροι την διεκδικούν λόγω γλώσσας, οι Τούρκοι λόγω θρησκείας, και οι Έλληνες λόγω γεωγραφίας και προΐστορίας στην περιοχή. Σήμερα υπάρχει το τμήμα των Πομάκων που ταυτίζεται με τους μειονοτικούς Τούρκους, ενώ ένα μικρότερο τμήμα επανακαθορίζει την εθνότητα του ταυτότητα ως Πομάκοι. Στους τελευταίους έδαφος κερδίζει και ο αυτοχαρακτηρισμός τους ως Αλεβίτες, που θεωρούνται σεβαστή για τους αγώνες της θρησκευτική αίρεση εξαπλωμένη σε όλη την Τουρκία (Tsibiridou 2005, Ozalay 2006: 11).

2.3. Τσιγγάνοι (Ρομά) κάτοικοι περιστατικών οικισμών των πόλεων της Θράκης

Οι Τσιγγάνοι της Θράκης είναι εγκατεστημένοι κυρίως σε χωριά και σε περιστατικές περιοχές των τριών μεγάλων πόλεων της Θράκης και αποτελούν το μικρότερο πληθυσμιακά ποσοστό της μειονότητας. Σύμφωνα με ορισμένους ιστορικούς (Ζεγκίνης 1994: 15-16), η παρουσία τους καταγράφεται από το 1050 στην Κωνσταντινούπολη. Θεωρείται ότι έφθασαν στη Θράκη από την Αρμενία και την Μικρά Ασία και στην πλειοψηφία τους ήταν χριστιανοί. Ο πληθυσμός τους μειώθηκε δραστικά κατά τον 15ο αιώνα, όταν πολλοί χριστιανοί Αθίγγανοι αναγκάστηκαν ή θέλησαν να μετεγκατασταθούν δυτικότερα σε άλλες περιοχές, αφότου η Θράκη κατελήφθη από τους Τούρκους. Από αυτούς που παρέμειναν στην περιοχή πολλοί εξισλαμίστηκαν. Κατά τη Συνθήκη της Λωζάνης, οι εξισλαμισμένοι Αθίγγανοι θεωρήθηκαν ότι αποτελούν μέρος της μειονότητας και έτσι η μετακίνησή τους από τους νομούς Ροδόπης και Ξάνθης θεωρήθηκε προαιρετική. Οι εξι-

Εικόνα 3: Η αποτύπωση των μαχαλάδων στην Οργάνη.
Πηγή: Τεντοκάλη 1989

σλαμισμένοι Αθίγγανοι της Δυτικής Θράκης αποτελούν το 15% έως 18% των Αθίγγανων της Ελλάδας (Γεωργούλα και Γρυλλάκη 2000, Λιάπη 1995α).

Για την εθνολογική προέλευση των Τσιγγάνων της Θράκης, ο Σεφερτζής (1985) αναφέρει ότι κατάγονται από εξισλαμισθέντες αιρετικούς χριστιανούς της Μικράς Ασίας από τη βυζαντινή εποχή που ενώθηκαν με τους Τσιγγάνους των Ινδιών. Διαιρούνται από μόνοι τους σε διάφορες κατηγορίες ανάλογα με την κοινωνικοεπαγγελματική ομάδα της οικογένειάς τους, τις διαφορετικές τους ρίζες ή τη θρησκεία τους. Διαφέρουν σε πολλά σημεία από τους υπόλοιπους Τσιγγάνους της Ελλάδας, που είναι στην πλειονότητα τους χριστιανοί, και έχουν πυραμιδοειδείς ιεραρχικές δομές, ενώ δεν μοιάζουν ιδιαίτερα αφοσιωμένοι ούτε στην μουσουλμανική θρησκεία ούτε στην χριστιανική. Τα έθιμα τους διαφέρουν από αυτά των άλλων εθνοτήτων της Θράκης και διαπιστώνονται περιπτώσεις πολυγαμίας.

Οι Τσιγγάνοι, όπως αναφέραμε, κατοικούν σε ξεχωριστές γειτονιές των τριών πρωτευουσών των νομών, δηλαδή της Ξάνθης, Κομοτηνής και της Αλεξανδρούπολης (Ζεγκίνης 1994). Στην Ξάνθη κατοικούν κυρίως στους οικισμούς Πετρελαιοαποθηκών και Δροσερού, όπου λιγότεροι από 2.000 θεωρείται ότι έχουν εκεί μόνιμη κατοικία ενώ οι υπόλοιποι μετακινούνται (νομάδες). Στο νομό Ροδόπης ζουν στους οικισμούς Ηφαίστου και Αλάν Κουγιού (γνωστού και ως Τενεκέ Μαχαλά) κοντά στην Κομοτηνή. Στο νομό Έβρου κατοικούν στην Αλεξανδρούπολη, στην περιοχή Άβαντα, και στο Διδυμότειχο. Οι Τσιγγάνοι της Θράκης αποτελούν περιστασιακό εργατικό δυναμικό ή ομάδες γυρολόγων που διασχίζουν τη Θράκη από τη μία άκρη στην άλλη.

Η πλέον χρησιμοποιούμενη γλώσσα στις τοπικές κοινωνίες των Τσιγγάνων της Θράκης είναι η τουρκική, ενώ η πανάρχαια ινδοευρωπαϊκής προέλευσης γλώσσα τους (Ρωμανές) υποχωρεί ραγδαία. Η τελευταία είναι μια διάλεκτος που περιλαμβάνει κράμα ελληνικών, τουρκικών και ρουμανικών λέξεων (και σε μικρότερο βαθμό αρμενικών και περσικών) και, δεδομένου ότι είναι προφορική, είναι δύσκολο να διατηρηθεί. Η τουρκική ομιλείται κυρίως από τους Τσιγγάνους του νομού Ροδόπης, όπου η επιρροή των μειονοτικών Τούρκων σ' αυτούς είναι μεγάλη, ενώ στους άλλους δύο νομούς μιλούν και τη δική τους διάλεκτο.

3. Κοινωνικές και οικονομικές δομές της μουσουλμανικής μειονότητας

3.1. Εκτεταμένη οικογένεια, ενδογαμία και τάσεις μετασχηματισμού

Το κυρίαρχο οικογενειακό μοντέλο στους κόλπους της μουσουλμανικής οικογένειας της Δυτικής Θράκης και ιδιαίτερα στην ύπαιθρο είναι αυτό της εκτεταμένης πατριαρχικής οικογένειας. Σε γενικές γραμμές και στις τρεις εθνοτικές ομάδες το σύστημα συγγένειας και διαδοχής είναι πατροπλευρικό⁸ και η εγκατάσταση ανδρο-πατροτοπική.⁹ Υπάρχει ένας μεγάλος βαθμός εθνοτικής ενδογαμίας, με τάση υποχώρησης τα τελευταία χρόνια λόγω της αστικοποίησης των μουσουλμάνων και του νέου κριτηρίου της νεοτοπικότητας,¹⁰ το οποίο προκύπτει ως στρατηγική επιγαμίας και εγκατάστασης σε αστικό κέντρο. Οι διαπιστώσεις αυτές αφορούν κυρίως την έρευνά μας στους Πομάκους (Frangoroulios 1996) αλλά ισχύουν και για τους τουρκόφωνους, ενώ οι Τσιγγάνοι δεν έχουν παρόμοια φαινόμενα νε-

8 Τύπος γενεαλογίας, μεταβίβασης αγαθών και ευρύτερα κοινωνικής οργάνωσης, θεμελιωμένος στην ανδρική πλευρά.

9 Τύπος κατοικίας του ζευγαριού μετά το γάμο που καθορίζεται από την πατρική κατοικία του συζύγου.

10 Δηλαδή η επιλογή του ζευγαριού να κατοικήσει μακριά από την κατοικία των γονέων και κυρίως σε αστικά κέντρα.

οτοπικότητας και είναι από παλαιότερα ένας «αστικοποιημένος» πληθυσμός σε αμιγή διακριτά προάστια.

Τα τελευταία χρόνια, το φαινόμενο μετακίνησης των νέων μακριά από τους παραδοσιακούς τόπους διαμονής της μειονότητας έχει επηρεάσει το μοντέλο της εκτεταμένης πατριαρχικής οικογένειας που τείνει να υποχωρεί σταδιακά. Παρά το γεγονός ότι η εκτεταμένη πατριαρχική οικογένεια δίνει τη θέση στην πυρηνική οικογένεια, οι ενδοοικογενειακές σχέσεις διαφοροποιούνται με πολύ πιο αργούς ρυθμούς, αφού οι άντρες συνεχίζουν να εργάζονται έξω ενώ οι γυναίκες να αναλαμβάνουν κυρίως την φροντίδα των παιδιών. Το μοντέλο αυτό είναι κοινό και για τις τρεις εθνοτικές ομάδες. Πρέπει όμως να τονιστεί ότι, ενώ η ένταση της εφαρμογής του είναι παρόμοια για τους μειονοτικούς Τούρκους και τους Πομάκους, διαφοροποιείται αισθητά στην ομάδα των Τσιγγάνων. Εκεί οι ενδοοικογενειακές σχέσεις χαρακτηρίζονται από συγκριτικά μεγαλύτερους βαθμούς ελευθερίας, κυρίως λόγω της εγγύτητας των τόπων διαμονής τους σε αστικά κέντρα και μιας προϋπάρχουσας κουλτούρας καθεστώτος εργασίας που δεν χαρακτηρίζεται από αγροτική ιδιοκτησία. Η τάση για εποχιακή απασχόληση όλης της οικογένειας με μετακινήσεις σε διαφορετικά μέρη, η ενασχόληση όλων των μελών και σε τομείς διαφορετικούς από τον πρωτογενή (εμπόριο, υπηρεσίες) και η συνεπαγόμενη μεγαλύτερη επαφή τους με πολλές κοινωνικές ομάδες δημιουργεί μεγαλύτερη ευελιξία στους θεσμούς της οικογένειας και περιορίζει την παραδοσιακή της εσωστρέφεια.

4.2. Οικονομική διάρθρωση της Θράκης και μειονότητα

Ο πληθυσμός της Θράκης αντιστοιχεί στο 3,42% του πληθυσμού της Ελλάδας (ΕΛ.ΣΤΑΤ, Απογραφή 2011). Από αυτούς, η μουσουλμανική μειονότητα υπολογίζεται σε 32% περίπου (δεν υπάρχει ακριβής καταγραφή). Το κατά κεφαλήν ΑΕΠ στη Θράκη για το 2006 φθάνει το 58,5% του ευρωπαϊκού μέσου όρου (των 27), με αντίστοιχα ποσοστά στο νομό Έβρου 66,3%, στο νομό Ξάνθης 60,8% και στο νομό Ροδόπης 48,6%. Η τομεακή σύνθεση της παραγωγής, συγκρινόμενη με την εθνική, παρουσιάζει μεγαλύτερη συγκέντρωση στον πρωτογενή και στον δευτερογενή τομέα και μικρότερη στον τριτογενή. Ο νομός Ροδόπης παρουσίαζε έντονη συμμετοχή του πρωτογενούς τομέα στην Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία (ΑΠΑ) με 11,3%, ποσοστό σχεδόν τριπλάσιο του εθνικού (4,3%), ενώ στο σύνολο της Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης το ποσοστό αυτό έφτανε το 9,3%. Αντίστοιχα, ο Νομός Ξάνθης παρουσίαζε αυξημένη συμμετοχή του δευτερογενούς τομέα στην ΑΠΑ, με ποσοστό 37% (με αντίστοιχο περιφερειακό ποσοστό 26,3%) (Παρατηρητήριο Εγνατίας Οδού 2006). Το κατά κεφαλήν εισόδημα είναι λίγο πάνω από το μισό του εθνικού μέσου όρου, κυρίως λόγω του μικρού εισοδήματος των κατοίκων της μειονότητας.

Οι ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούν στις μουσουλμανικές περιοχές της Θράκης έχουν σαν αποτέλεσμα την οικονομική υποβάθμιση της περιοχής. Η οικονομία των Πομάκων, οι οποίοι βρίσκονται ως επί το πλείστον στις βόρειες ορεινές περιοχές του νομού Ξάνθης, μπορεί να χαρακτηριστεί ως οικονομία αυτοκατανάλωσης μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ενώ στη συνέχεια άρχισαν και σταδιακά εντάθηκαν οι διαδικασίες ενσωμάτωσης στην καπιταλιστική αγορά. Οι Πο-

μάκοι ασχολούνται με την καλλιέργεια καπνού και παρουσιάζουν το μικρότερο οικονομικό εισόδημα. Το ελλιπές οδικό δίκτυο, αποτέλεσμα της έλλειψης επενδύσεων στην περιοχή, αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα στην οικονομική στασιμότητα ή και υπανάπτυξη. Επιπλέον, μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1990, η ζώνη κατοίκησης τους αποτελούσε στρατιωτική ζώνη επιτήρησης. Σύμφωνα με τον Labrianidis (2001), η επιτηρούμενη ζώνη, προϊόν του ψυχροπολεμικού κλίματος και του «από Βορρά κινδύνου», δηλαδή της επέκτασης της σοβιετικής επιρροής μέσω της κομμουνιστικής Βουλγαρίας, προκάλεσε τη σταδιακή απομόνωση των Πομάκων της διασυνοριακής περιοχής τόσο στο νόμο Ξάνθης όσο και στο νομό Ροδόπης. Οι μειονοτικοί Τούρκοι παρουσιάζουν καλύτερη οικονομική εικόνα διότι ζούνε στα πεδινά, σε χωριά που συνορεύουν με τους χριστιανικούς οικισμούς και τα μεγάλα αστικά κέντρα, και έχουν ευκολότερη πρόσβαση στις περιοχές όπου μπορεί να αναπτυχθεί το εμπόριο. Το καταναλωτικό κοινό τους είναι, πάντως, κυρίως μουσουλμάνοι. Γενικά, μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990 ήταν περιορισμένες οι περιπτώσεις άσκησης κάποιου άλλου επαγγέλματος από τις παραπάνω δύο μειονοτικές ομάδες εκτός του πρωτογενή και δευτερογενή τομέα, τόσο λόγω προβληματικού μορφωτικού επιπέδου όσο και εξαιτίας των πολλών δυσκολιών που επέβαλε η περιοριστική μειονοτική πολιτική του ελληνικού κράτους. Τέλος, άτομα από τη μειονότητα που είχαν κεφάλαιο προς επένδυση το επένδυσαν σε αγορά γης και κατοικιών στην Τουρκία (κυρίως Προύσα και Κωνσταντινούπολη).

Οι αλλαγές της κρατικής πολιτικής (η πολιτική της ισονομίας και ισοπολιτείας μεταξύ μουσουλμάνων και χριστιανών που εγκαινιάστηκε το 1991, η άρση της ζώνης επιτήρησης στην περιοχή των Πομάκων της Ξάνθης το 1996, η θετική διάκριση υπέρ των μουσουλμάνων για την εισαγωγή τους σε ανώτερα και ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα το 1997 και το φιλόδοξο πρόγραμμα για την πρωτοβάθμια τουρκική εκπαίδευση από το Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών το 1997-2000) προς τη μουσουλμανική μειονότητα είχαν ως αποτέλεσμα τη διεύρυνση της ενασχόλησης και στους τομείς των υπηρεσιών. Έτσι οι νέοι μουσουλμάνοι, όντας σε σύγκλιση με τις νέες συνθήκες της οικονομίας της αγοράς, υιοθετούν καινούργιους τρόπους ζωής, όπου η αναφορά στην εθνοτική και εθνική ταυτότητα περνά σε δεύτερη μοίρα (Frangoroulos 1996). Συνεπώς, οι ομάδες των Πομάκων και μειονοτικών Τούρκων έχουν ομογενοποιηθεί σε μεγάλο βαθμό, κυρίως στη Ροδόπη (όπου οι δεύτεροι είναι πλειοψηφία) και στα αστικά κέντρα και των δύο νομών, αλλά και εκτός αυτών, όπου τελευταία υπάρχει ισχυρό ρεύμα μετεγκατάστασής τους από τις αγροτικές περιοχές. Κατά την ομογενοποίηση αυτή, η ταυτότητα των τουρκόφωνων κυριάρχησε, πιθανόν διότι από την πλευρά των Πομάκων, κατά την αμερικανίδα ανθρωπολόγο και καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο του Τέξας Mary Neuberger, ποτέ δεν υπήρξε μια σημαντική κίνηση ή τάση για να εκφράσουν ή να επιδιώξουν δικαιώματα που βασίζονται πάνω στην «πομακικότητά» τους (Κόκκας 2005).

Διαφορετικές από τις άλλες δύο ομάδες ήταν και είναι οι εργασιακές παραδόσεις και συνήθειες των Τσιγγάνων. Η κινητικότητά τους είναι μεγαλύτερη, οι κύριες ενασχολήσεις τους είναι το πλανόδιο εμπόριο ή η εποχιακή εργασία στον πρωτογενή κυρίως τομέα. Λίγοι είναι και αυτοί που προχωρούν πάνω από το επίπεδο της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Διαχρονικά, τα εμπόδια για οποιαδήποτε αναβάθμιση των δομών της οικονομικής τους βάσης έχουν αποδειχθεί σχεδόν

αξεπέραστα, ενώ οι διαφαινόμενες εξελίξεις στην παραγωγική δομή και στην πολιτισμική αναπαραγωγή των μειονοτικών ομάδων των Πομάκων και των Τουρκογενών δεν εμφανίζονται στην ομάδα των Τσιγγάνων.

5. Πολεοδομική και αρχιτεκτονική οργάνωση των μειονοτικών οικισμών

5. 1. Πομάκιμοι μειονοτικοί οικισμοί: Οικιστικά χαρακτηριστικά και πολεοδομική νομοθεσία

Πολεοδομικός ιστός

Οι οικισμοί των Πομάκων βρίσκονται στο βόρειο και ουσιαστικά ορεινό και ημιορεινό τμήμα της περιοχής της Δυτικής Θράκης. Η ορεινή ζώνη κατοίκησης τους εκτείνεται από ανατολικά (Ν. Ροδόπης) προς τα δυτικά (Ν. Ξάνθης) κατά μήκος της οροσειράς της Ροδόπης, που αποτελεί ταυτόχρονα το σύνορο μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας. Τα χωριά αυτά είναι ιδιαίτερης αρχιτεκτονικής φυσιογνωμίας οικιστικά σύνολα, και τα χαρακτηριστικά τους αλλάζουν από τόπο σε τόπο ανάλογα με τις επαγγελματικές ασχολίες των κατοίκων.

Έτσι λοιπόν στα βορειοανατολικά της Ροδόπης συναντούμε πομάκιμους οικισμούς που χαρακτηρίζονται από μικρά πέτρινα σπίτια με σκεπόπλακες, σε αραιή δόμηση, με ατελή και χαλαρό πολεοδομικό ιστό, που θυμίζει περισσότερο ποιμενικές συνοικίες παρά οργανωμένο σύνολο (βλ. Εικόνα 1). Εδώ διαπιστώνεται το φαινόμενο των διάσπαρτων οικισμών, με ομάδες σπιτιών που απέχουν μεταξύ τους από 500 μέχρι 3.000 μέτρα, όπως και των δορυφορικών ομάδων κατοικιών, γύρω από συμπαγείς κεντρικούς οικισμούς. Οι κάτοικοι, που ασχολούνται κυρίως με την κτηνοτροφία, προτιμούν έτσι να βρίσκονται κοντά στα μαντριά τους, «ελέγχοντας» ταυτόχρονα ευρύτερες περιοχές για βοσκή (Κατσιμίγας 1984, Κίζης 1990).

Λίγο δυτικότερα όμως, στα χωριά της περιοχής Οργάνης του νομού Ροδόπης, δεν παρατηρείται τόσο έντονα το φαινόμενο της διάσπαρτης δόμησης. Αυτό οφείλεται στο γεγονός της ανάπτυξης της γεωργίας, κυρίως με την καλλιέργεια καπνού και τη μείωση της κτηνοτροφίας. Παρόλα αυτά και εδώ παρατηρείται το φαινόμενο της ομαδοποίησης σπιτιών (μαχαλάδες). Έτσι λοιπόν συναντούμε κάποια σπίτια πολύ κοντά το ένα με το άλλο να οργανώνουν ένα «μαχαλά» (βλ. Εικόνες 2-3), ο οποίος μπορεί να απέχει από τον δίπλα μέχρι και πενήντα μέτρα (Κατσιμίγας 1984, Τεντοκάλη 1989, Κίζης 1990). Γενικά, στους πομάκιμους οικισμούς του νομού Ροδόπης σπάνια συναντά κανείς οργανωμένο και σαφή πολεοδομικό ιστό.

Αντίθετα τα πομακοχώρια της Ξάνθης εμφανίζουν συνεκτικότερη πολεοδομική συγκρότηση (βλ. Εικόνα 4), με αγροτική παραγωγή (και κυρίως καπνοκαλλιέργεια) περισσότερο ανεπτυγμένη. Τα περισσότερα είναι παραδοσιακής αρχιτεκτονικής και παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Έχουν κτιστεί στις παρυφές των βουνών και αυτό έχει επηρεάσει τη δομή και το σχήμα των σπιτιών, όπως επίσης και το εσωτερικό δίκτυο των δρόμων των οικισμών (Κίζης 1990). Τα παραδοσιακά σπίτια εμφανίζεται να έχουν δύο με τρεις ορόφους στο μέρος όπου το επίπεδο του δρόμου είναι το χαμηλότερο, και έναν με δύο ορόφους στο υψηλότερο επίπεδο. Το κυριότερο χαρακτηριστικό τους είναι τα πολλά στενά παράθυρα

Εικόνα 1: Νυμφαία Ροδόπης. Οι μαχαλάδες.

Πηγή: Κίζης 1990

Εικόνα 2: Μαχαλάδες στις Σάτρες Ξάνθης.

Πηγή: Κίζης 1990

Εικόνα 4: Η συνεκτική πολεοδομική συγκρότηση του Εχίνου Ξάνθης.

Πηγή: Κίζης 1990

και οι πολύ ψηλές καμινάδες. Παράλληλα οι τοπικοί δρόμοι είναι στενοί και σχεδόν πάντα περίπλοκοι. Οι πλευρές αυτών των δρόμων οριοθετούνται ουσιαστικά και από τις δύο μεριές από πέτρινους τοίχους, με μια συνέχεια η οποία διακόπτεται μόνο από τις πόρτες των σπιτιών και των αυλών τους. Τα σπίτια αυτά δεν έχουν μεγάλους κήπους ακριβώς λόγω της μεγάλης πυκνότητας δόμησης. Οι τοπικές πλατείες είναι σπάνιες, αλλά υπάρχει πάντα στο κέντρο του οικισμού ένα τετράγωνο στο οποίο βρίσκεται το τζαμί, το σχολείο όπως επίσης και μερικά καφενεία. Τα παραδοσιακά σπίτια έχουν κατασκευαστεί πολύ καλά διότι οι Πομάκοι εργάτες είχαν και έχουν ακόμη τη φήμη έξοχων κατασκευαστών, πολύ ικανών στο δούλεμα της πέτρας. Επίσης, σχεδόν όλα τα σπίτια είναι καλυμμένα με ξύλινη στέγη (Lalenis 2000).

Όσον αφορά τις υποδομές και τους δημόσιους χώρους, οι πομάκικοι οικισμοί, στο σύνολο της Θράκης, πέρα από τις διαφοροποιήσεις στην δομή του πολεοδομικού ιστού που παρουσιάζουν κατά περιοχές, χαρακτηρίζονται από έλλειψη τεχνικών και κοινωνικών υποδομών. Στην πλειοψηφία τους οι οικισμοί αυτοί διαθέτουν στενό και περίπλοκο εσωτερικό οδικό δίκτυο, ενώ η ύδρευση και η αποχέτευση είναι συνήθως προβληματικές. Παράλληλα οι ανοιχτοί κοινόχρηστοι χώροι ή είναι ελάχιστοι ή δεν υπάρχουν καθόλου. Κάτι παρόμοιο συμβαίνει και με τις αθλητικές αλλά και εκπαιδευτικές υποδομές, που σε πολλές από τις περιοχές αυτές παρουσιάζονται ιδιαίτερα ελλειπείς.

Πολεοδομική νομοθεσία

Οι πομάκικοι οικισμοί κατατάσσονται στους οικισμούς προ του 1923. Σχέδια πόλεων δεν έχουν γίνει ποτέ και επεκτάσεις οικισμών δεν επιτράπηκαν. Επίσης, στη Νομαρχία Ξάνθης δεν έχει γίνει οριοθέτηση για κανέναν από αυτούς τους οικισμούς. Αντίθετα, οριοθέτηση πραγματοποιήθηκε στο σύνολο σχεδόν των οικισμών με πληθυσμό κάτω των 2.000 κατοίκων στις γειτονικές Νομαρχίες Ροδόπης και Έβρου από το 1992 μέχρι και σήμερα. Στους μη οριοθετημένους οικισμούς, η δόμηση γίνεται σύμφωνα με το διάταγμα των οικισμών προ του 1923, με όλες τις γνωστές αναχρονιστικές παρενέργειες της διαδικασίας αυτής (Lalenis 2000). Πρέπει τέλος να σημειωθεί ότι, παρά την πανθομολογούμενη εξαιρετική ομορφιά των οικισμών αυτών και της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής τους, κανένας δεν έχει κηρυχθεί παραδοσιακός, και σε κανέναν δεν έχει τεθεί μέτρο προστασίας πολιτιστικής κληρονομιάς. Σήμερα η εκτεταμένη ανοικοδόμηση έχει μεταφέρει ημιαστικά πρότυπα (μικρές πολυκατοικίες, μπαλκόνια, μετόν) και έχει μετατρέψει σε μεγάλο βαθμό την παραδοσιακή μορφή των οικισμών ιδιαίτερα στα κεφαλοχώρια όπου η στεγαστική πίεση είναι μεγαλύτερη (π.χ. Εχίνος νομού Ξάνθης).

Εικόνα 5: Δρασιά Ροδόπης: Δίχωρο σπίτι.
Πηγή: Κίζης 1990

Εικόνα 6: Νοικοκυρόσπιτο στο Εχίνο Ξάνθης.
Πηγή: Κίζης 1990

Κατοικία

Τα πομάκικα σπίτια μπορεί κανείς να τα διαχωρίσει στις απλές κατοικίες (βλ. Εικόνα 5) και στα νοικοκυρόσπιτα (βλ. Εικόνα 6). Τα απλά σπίτια είναι συνήθως διώροφα και ορθογώνια. Ωστόσο, επέκταση του σπιτιού λόγω αύξησης των μελών της οικογένειας συχνά το κάνει να χάνει την ορθογώνια μορφή του. Το ισόγειο χρησιμοποιείται αποκλειστικά για τη στέγαση των ζώων και την αποθήκευση γεωργικών εργαλείων, ζωοτροφών, ή λιπασμάτων, της συγκομιδής του καπνού, ενώ ο όροφος για τη διαμονή της οικογένειας και ορισμένες λειτουργίες της οικοτε-

χνίας και της παραγωγής. Ο όροφος είναι οργανωμένος με την τοπική διζωνική σύνθεση της παραδοσιακής κατοικίας. Έτσι λοιπόν ο χώρος του ορόφου χωρίζεται στο μέσα και έξω σπίτι και αποτελείται από τα δωμάτια και το χαγιάτι αντίστοιχα. Το χαγιάτι είναι ημιυπαίθρια προέκταση του εσωτερικού χώρου και χώρος βασικός για τη ζωή της κατοικίας. Παράλληλα είναι πνεύμονας ηλιασμού και αερισμού (βλ. Εικόνα 7-8). Το στηθαίο του είναι ένα απλό σανίδωμα που εμποδίζει τα βλέμματα από το δρόμο προς το εσωτερικό του και φέρει συχνά καφασωτά που συμπληρώνουν τα διάστυλα. Στις κατοικίες αυτές κύρια οικοδομικά υλικά είναι το ξύλο και η πέτρα, με καθοριστικές στη σύνθεση και τη μορφή τις ξύλινες κατασκευές. Στο ισόγειο και σπάνια στον όροφο χρησιμοποιείται λιθοδομή συνήθως λασπόχτιστη, ενισχυμένη με ξυλόδεσμους, ενώ ο σκελετός, τα πατώματα, οι σκάλες, τα δάπεδα του ορόφου, τα κουφώματα και η στέγη είναι συνήθως από ξύλο. Τα κενά του σκελετού γεμίζονται με πλίνθους, σπασμένα κεραμίδια και άχυρα, και στη συνέχεια επιχρίονται με ασβεστοκονίαμα (τσατμάς). Οι διαχωριστικοί τοίχοι κατασκευάζονται σχεδόν πάντα με μπαγδατί (πηγάκια με σοβά για την επένδυση ξύλινου σκελετού). Ο όροφος, που συχνά προεξέχει με τη μορφή σαχνισιού, στηρίζεται στους πέτρινους τοίχους του ισόγειου και σε συμπληρωματικά μεγάλα ξύλινα υποστυλώματα, που φέρουν ξύλινα κεφαλοκόλωνα (Κίζης 1990).

Πέρα από τα απλά σπίτια όμως, όπως έχει ήδη αναφερθεί, υπάρχουν και τα πομάκικα νοικοκυρόσπιτα που είναι κατοικίες εύπορων οικογενειών καπνομεσιτών και γεωργοκτηνοτρόφων. Είναι πανομοιότυπα με τα συνηθισμένα πομακόσπιτα και έχουν απλώς μεγαλύτερο όγκο, καλύτερη κατασκευή, προσεγμένες λεπτομέρειες και αξιόλογα μορφολογικά στοιχεία. Το σχήμα τους πολλές φορές διαφέρει από το απλό ορθογώνιο των απλών πομάκικων σπιτιών και αποκτά πτέρυγες σχήματος Γ ή Π, που βλέπουν σε αυλή κλεισμένη από ψηλό μανδρότοιχο. Ο χώρος που βρίσκεται κάτω από το χαγιάτι είναι ανοικτός και παράλληλα ενιαίος με την αυλή. Το χαγιάτι των νοικοκυρόσπιτων, που συνήθως καλύπτει όλη τη νότια όψη, είναι κλεισμένο από πολλά συνεχόμενα παράθυρα. Συχνά παρατηρείται και το φαινόμενο να προεξέχει υπερυψωμένο κεντρικό σαχνισί που χρησιμοποιείται ως καλοκαιρινό καθιστικό (κιόσκι). Στα παράθυρα υπάρχουν σκούρα ή καφασωτά. Τα δοκάρια που στηρίζουν τον τοίχο και χαρακτηρίζονται ως πρέκια είναι συχνά τονισμένα με εξέχοντα κυμάτια, ενώ οι γωνίες των τοίχων τονίζονται από ξύλινες παραστάδες, με την επεξεργασία τους να είναι εμφανώς επηρεασμένη από την αρχιτεκτονική των παραδοσιακών αστικών αρχοντικών της Θράκης (Κίζης 1990).

Στους μεγαλύτερους και πιο δυναμικούς πομάκικους οικισμούς (Σμίνθη, Εχίνος κ.ά.) παρατηρείται τα τελευταία χρόνια αύξηση της δόμησης και παραγωγή νέων οικοδομών. Το αρχιτεκτονικό πρότυπο των κατασκευών αυτών δεν διατηρεί στοιχεία της παραδοσιακής πομάκικης κατοικίας, αλλά είναι πανομοιότυπο με τις συνηθισμένες κατασκευές στα περισσότερα χωριά της ελληνικής υπαίθρου, και μάλιστα εκεί όπου δεν υπάρχουν αρχιτεκτονικοί περιορισμοί και οι πολεοδομικοί έλεγχοι είναι χαλαροί (βλ. Εικόνες 9-10).

Εικόνα 7: Δρασιά Ροδόπης. Στο χαγιάτι καφασωτό, όπου από κάτω σταθμεύει ο αραμπάς.

Πηγή: Κίζης 1990

Εικόνα 8: Οικογένεια Πομάκων μέσα στο χαγιάτι.

Πηγή: Κίζης 1990

Εικόνα 9: Καταστροφή του παραδοσιακού περιβάλλοντος των μειονοτικών οικισμών. Οικισμός Σμίνθης, 2002.

Πηγή: Lalenis 2003

Εικόνα 10: Κατασκευή νεοελληνικού προτύπου στον οικισμό Μύκης, 2002.

Πηγή: Lalenis 2003

5.2. Μειονοτικοί οικισμοί μειονοτικών Τούρκων: Οικιστικά χαρακτηριστικά και πολεοδομική νομοθεσία

Πολεοδομικός ιστός

Οι οικισμοί των μειονοτικών Τούρκων βρίσκονται κυρίως στη νότια και πεδινή περιοχή της Δυτικής Θράκης. Κύρια ασχολία των κατοίκων είναι κυρίως η γεωργία και λιγότερο η κτηνοτροφία. Σ' αυτούς τους οικισμούς το εσωτερικό οδικό δίκτυο είναι ευρύ και εκτεταμένο και υπάρχουν ανοιχτές εκτάσεις που μπορούν να διαμορφωθούν σε κοινόχρηστους χώρους. Παράλληλα, τα περισσότερα σπίτια είναι συνήθως ισόγεια και σπανιότερα διώροφα. Κύριο δομικό υλικό είναι οι ωμόπλινθοι παλαιότερα και οι οπτόπλινθοι σήμερα (Κατσιμίγας 1984, Κίζης 1990). Η στέγη είναι φτιαγμένη κυρίως από κεραμίδια με ενδιαφέρουσες ποικιλόμορφες καπνοδόχους. Επίσης, σ' αυτά τα χωριά δεν συναντά κανείς μεγάλες πυκνότητες πολεοδομικού ιστού καθώς τα σπίτια κτίζονται είτε μόνα τους είτε σαν μέρος ομάδας, αρκετά απομακρυσμένα το ένα από το άλλο (Lalenis 2000). Οι τεχνικές και οι κοινωνικές υποδομές, εκτός της «ευρυχωρίας» του οδικού δικτύου, παρουσιάζουν ελλείψεις παρόμοιες με αυτές των πομάκικων οικισμών. Τέλος, οι οικισμοί της τουρκικής μειονότητας διαφέρουν από τους χριστιανικούς των ίδιων περιοχών κατά το ότι στους πρώτους ψηλοί μανδρότοιχοι εμποδίζουν τον πεζό να δει εσωτερικά την αυλή και το σπίτι του ιδιοκτήτη (βλ. Εικόνες 11-12), ενώ στους δεύτερους όλα τα σπίτια είναι ορατά (βλ. Εικόνες 13), με εξωτερικό προσανατολισμό στις πόρτες, τα παράθυρα και τα μπαλκόνια τους.

Εικόνα 11: Είναι ευδιάκριτη η διάσπαρτη δόμηση και οι πολλοί ανοιχτοί χώροι που υπάρχουν στο χωριό Μίσχο. Πηγή: προσωπικό αρχείο

Εικόνα 12: Μονώροφη κατοικία σε σοκάκι του χωριού Μίσχο. Χαρακτηριστικός είναι ο ψηλός μανδρότοιχος που εμποδίζει τον πεζό να δει εσωτερικά την αυλή και το σπίτι του ιδιοκτήτη. Ευδιάκριτη είναι η σκεπαστή δίφυλλη μεγάλη αυλόπορτα που επιτρέπει την είσοδο τροχοφόρων. Πηγή: προσωπικό αρχείο

Εικόνα 13: Χριστιανική κατοικία στο μικτό χωριό Μίσχο, όπου διακρίνεται ο εξωτερικός προσανατολισμός και η έλλειψη περιμετρικού μανδρότοιχου. Πηγή: προσωπικό αρχείο

Πολεοδομική νομοθεσία

Οι οικισμοί των μειονοτικών Τούρκων χαρακτηρίζονται ως οικισμοί προ του 1923. Σχέδια πόλεων δεν έχουν γίνει και επεκτάσεις οικισμών δεν επιτράπηκαν και σ' αυτές τις περιοχές. Όπως και στην περίπτωση των πομάκικων οικισμών, στην Νομαρχία Ξάνθης όπου οι οικισμοί των Τούρκων της μειονότητας δεν οριοθετήθηκαν, η δόμηση γίνεται με τις διατάξεις των οικισμών προ του 1923. Αντίθετα, στις Νομαρχίες Ροδόπης και Έβρου οι οριοθετήσεις πραγματοποιήθηκαν στο σύνολο σχεδόν των οικισμών κάτω των 2.000 κατοίκων και η δόμηση γίνεται σύμφωνα με τις διατάξεις του σχετικού προεδρικού διατάγματος.

Κατοικία

Τα σπίτια των μειονοτικών Τούρκων είναι συνήθως χαμηλά, οικοδομημένα με απλά μέσα και εξοπλισμένα με λιτό εξοπλισμό, μονόχωρα ή με δύο δωμάτια, που σε περιπτώσεις αύξησης των μελών των συνοικούντων αναπτύσσονται με την τυπική διζωνική οργάνωση σειράς δωματίων με μεταωπικό χαγιάτι (Κίζης 1990). Μπροστά τους έχουν ευρύχωρη αυλή που περιβάλλεται από φράχτη ψηλό όσο σχεδόν το σπίτι, ο οποίος περιφρουρεί την εσωστρέφεια της οικογένειας, με δίφυλλη μεγάλη αυλόπορτα που επιτρέπει την είσοδο αγροτικών τροχοφόρων με το φορτίο τους στο εσωτερικό της αυλής. Οι πόρτες αυτές έχουν συνήθως στέγη που προστατεύει το ξύλο της πόρτας και τους πυλώνες, κυρίως όταν αυτοί είναι χτισμένοι με ωμούς πλίνθους. Στην αυλή συνηθίζεται να διευθετούνται όλες οι οικιακές εξυπηρετήσεις όπως μαγειρείο, αποχωρητήριο, αποθήκες κ.λπ. Τα τελευταία χρόνια πολλές από αυτές τις οικιακές εξυπηρετήσεις μεταφέρθηκαν στο κυρίως σπίτι. Τα δάπεδα ήταν παλαιότερα χωμάτινα και τα ταβάνια σπάνιζαν. Όλοι

οι τοίχοι, πέτρινοι πλίθινοι ή τσατμάδες, είναι επιχρισμένοι και ασπρισμένοι με ασβέστη, συχνά με ανάμιξη άλλων χρωμάτων (λουλάκι, ώχρα κ.λπ.). Στις νέες κατασκευές, και κυρίως στα μεγαλύτερα χωριά που κατοικούν μειονοτικοί Τούρκοι (με μικτό ή αμιγή πληθυσμό) υπάρχει τάση εγκατάλειψης του παραδοσιακού μοντέλου κατοικίας και αντικατάστασής του με τύπους κατοικίας που συναντώνται γενικά στην ελληνική ύπαιθρο.

5.3. Μειονοτικοί οικισμοί Τσιγγάνων: Οικιστικά χαρακτηριστικά και πολεοδομική νομοθεσία

Πολεοδομικός ιστός

Οι Τσιγγάνοι της Θράκης κατοικούν κυρίως σε χωριά και σε περιαστικούς οικισμούς, κατοικούμενους είτε αμιγώς είτε σε συνοίκηση με άλλες εθνοτικές ομάδες (π.χ. Γενισέα νομού Ξάνθης). Περιαστικοί οικισμοί αθίγγανων είναι ο Ήφαιστος δίπλα στην Κομοτηνή και το Δροσερό δίπλα στην Ξάνθη. Οι «τσιγγανομαχαλάδες» των χωριών και των πόλεων αποτελούνται από σπίτια συνήθως αυθαίρετα και με μεγάλες διαφοροποιήσεις ως προς την ποιότητα των κατασκευών. Αυτές μπορεί να είναι από καινούργιες (βλ. Εικόνες 14-15), σχετικά πλούσιες και με τάσεις διακοσμητικών υπερβολών, έως τρώγλες και παραπήγματα (βλ. Εικόνες 16-17), σε ιδιαίτερα υποβαθμισμένες περιοχές και κάτω από πρωτόγονες συνθήκες. Μόλις τις τελευταίες δεκαετίες η κατάσταση έχει αρχίσει να βελτιώνεται ελαφρά, με τη μέριμνα των δήμων για ηλεκτροδότηση και υδροδότηση. Συμπερασματικά λοιπόν θα μπορούσε να ειπωθεί ότι δεν παρουσιάζεται κάποια συγκεκριμένη μορφή πολεοδομικού ιστού για τους οικισμούς των αθίγγανων δεδομένου ότι υπάρχουν διαφορές στη μορφή τους ανάλογα με την κάθε περιοχή.

Ως προς τους τσιγγάνικους οικισμούς, το χαρακτηριστικό στοιχείο είναι η απουσία πολιτικής από την πλευρά του κράτους, καθώς είτε αφορούν συνοικίες εκτός σχεδίου πόλεως σε δημόσια γη είτε παράνομες κατοικίες σε ιδιόκτητα οικόπεδα. Η απουσία πολιτικής σχετίζεται και με την ιδιαιτερότητα της περιθωριακής, εθνοπολιτισμικά και κοινωνικά, ομάδας των τσιγγάνων. Με αδύναμη θρησκευτικότητα (Ισλάμ) και μικρή γαιοκτησία (εποχιακοί εργάτες γης, μικροί έμποροι, η μουσικοί κ.ά.) υστερούν στις διεκδικήσεις. Όταν οι οικισμοί τους βρίσκονται εντός του αστικού της ιστού και υπάρχει σχέδιο πόλης (Αλάν-Κουγιού Κομοτηνής) δομούν χωρίς άδεια μικρές ισόγειες κατοικίες με περιμετρικό τοίχο ακόμη και με ελάχιστη αυλή. Όταν οι οικισμοί τους βρίσκονται εκτός σχεδίου είναι αυθαίρετοι με προβληματικές ή και ανύπαρκτες υποδομές και ανθυγιεινές συνθήκες διαβίωσης. Η περιθωριακή τους παρουσία τόσο στα χωριά όπου ζουν με άλλους πληθυσμούς όσο και στους περιαστικούς οικισμούς των πόλεων αντανακλάται στα φυσικά όρια που τους ξεχωρίζουν (π.χ. ποτάμι), είτε στα τεχνητά όρια (σιδηροδρομικές γραμμές, δρόμοι).

Πολεοδομική νομοθεσία

Για τους οικισμούς των τσιγγάνων δεν μπορεί να γίνει γενική αναφορά σε σχετική πολεοδομική νομοθεσία, καθώς ή είναι οικισμοί που ανήκουν σε ευρύτερα πολεοδομικά συγκροτήματα και ακολουθούν την πολεοδομική νομοθεσία αυτών των πολεοδομικών συγκροτημάτων ή είναι αυθαίρετοι οικισμοί και επομένως δεν ακολουθούν καμία πολεοδομική νομοθεσία. Τελευταία γίνονται προσπάθειες έντα-

Εικόνα 14: Ήφαιστος Ροδόπης. Οικισμός Αθίγγανων δίπλα στην Κομοτηνή. Έντονη πολυχρωμία. Πηγή: προσωπικό αρχείο

Εικόνα 15: Μια από τις οικιακές χρήσεις (πλύσιμο ρούχων) γίνονται ακόμα και στην είσοδο του σπιτιού. Πηγή: προσωπικό αρχείο

Εικόνα 16: Παραπήγματα κατοικιών στη συνοικία Αλάν Κουγιού στην Κομοτηνή. Πηγή: προσωπικό αρχείο

Εικόνα 17: Κοινόχρηστοι και ιδιωτικοί χώροι που τέμνονται καθώς και δορυφορικές κεραίες για λήψη καναλιών άλλων χωρών. Πηγή: προσωπικό αρχείο

ξης των τσιγγάνικων οικισμών σε πολεοδομημένες περιοχές, με ταυτόχρονη αναβάθμιση του οικιστικού περιβάλλοντός τους, ταυτόχρονα με άλλα προγράμματα –τα περισσότερα με ευρωπαϊκή χρηματοδότηση– που στοχεύουν στην αποκατάσταση και βελτίωση του κοινωνικού ιστού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο οικισμός Δροσερού στην πόλη της Ξάνθης, που στο Γενικό Πολεοδομικό Σχέδιο του Δήμου Ξάνθης έχει κηρυχθεί περιοχή προς ανάπλαση και ζώνη ειδικών ενισχύσεων και κινήτρων.

Κατοικία

Τα σπίτια των Τσιγγάνων της Θράκης δεν έχουν κάποια ιδιαίτερη αρχιτεκτονική φυσιογνωμία. Είναι κυρίως μονώροφα ή διώροφα, το ένα ακριβώς δίπλα στο άλλο, αρκετά μικρά σε σχέση με τον αριθμό μελών των συνήθως πολύτεκνων οικογενειών των αθίγγανων, και με έντονα χρώματα. Μερικά από αυτά διαθέτουν και αυλή όπου χρησιμοποιείται κυρίως για το άπλωμα των ρούχων, για οικιακές δουλειές άλλα και για μέρος ξεκούρασης τις μη εργάσιμες ώρες της ημέρας. Υπάρχουν, ωστόσο, και τρώγλες και παραπήγματα, με πρωτόγονες συνθήκες κατοίκησης. Παράδειγμα τέτοιο αποτελούν οι κατοικίες τσιγγάνων ανατολικά του κέντρου της Κομοτηνής, και τμήμα από τον οικισμό Δροσερού, ανατολικά της Ξάνθης.

5.4. Σύγκριση πολεοδομικών χαρακτηριστικών και νομοθεσίας των μειονοτικών οικισμών μεταξύ τους και με οικισμούς χριστιανών

Πολεοδομική Νομοθεσία

Οι μειονοτικοί οικισμοί τόσο των Πομάκων όσο και των Τούρκων χαρακτηρίζονται ως οικισμοί προ του 1923. Δομούνται σύμφωνα με τα Π.Δ. είτε για τους οικισμούς προ του 1923 (νομός Ξάνθης) είτε για τους οριοθετημένους οικισμούς (νομοί Ροδόπης και Έβρου). Το 1991, με απόφαση του Υπουργείου ΠΕΧΩΔΕ δόθηκε η δυνατότητα έκδοσης οικοδομικών αδειών στους προέδρους των κοινοτήτων Αμαζιάδων (4 οικισμοί), Οργάνης (11 οικισμοί), Κέχρου (2 οικισμοί) και Φιλυρίας (11 οικισμοί). Πολεοδομικά σχέδια δεν έχουν γίνει και επεκτάσεις οικισμών δεν επιτράπηκαν. Για τους οικισμούς των τσιγγάνων δεν μπορεί να γίνει γενική αναφορά στην πολεοδομική νομοθεσία που τους αφορά, λόγω της σε μεγάλο βαθμό αυθαίρετης ανάπτυξης των οικισμών αυτών, ή της δόμησής τους σύμφωνα με το πολεοδομικό καθεστώς των περιοχών στις οποίες εντάσσονται.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι, στον τομέα πολεοδομικού εξοπλισμού, οι οικισμοί της Δυτικής Θράκης –και όχι μόνο οι μειονοτικοί– γενικότερα υστερούν απέναντι στον μέσο όρο των υπόλοιπων οικισμών στην Ελλάδα. Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί, πάντως, ότι υπάρχει τάση κάλυψης από τους μειονοτικούς δήμους της υστέρησής τους σε πολεοδομικό εξοπλισμό, ενώ πολλά εξαρτώνται πια από την ικανότητα των κατά τόπους δημοτικών αρχών για την εξεύρεση κονδυλίων, τη συμμετοχή σε αναπτυξιακά προγράμματα και την αξιολόγηση και ιεράρχηση των αναγκών τους. Ξεχωριστή περίπτωση αποτελούν οι οικισμοί των Τσιγγάνων, που στη Δυτική Θράκη δεν συνιστούν πουθενά αυτόνομο δήμο, αλλά εντάσσονται σε μεγαλύτερους δήμους και αντιμετωπίζονται περισσότερο σαν τμήμα του γενικότερου ζητήματος των τσιγγάνων σε πανευρωπαϊκό επίπεδο (με σχετικά αναπτυ-

ξιακά προγράμματα, αναπλάσεις κ.λπ.), παρά σαν τμήμα του ζητήματος της μειονότητας της Δυτικής Θράκης.

Πολεοδομικός ιστός και χαρακτηριστικά

Ο πολεοδομικός ιστός των μειονοτικών οικισμών προκύπτει ως αποτέλεσμα των πολιτιστικών παραδόσεων και των κοινωνικών και οικονομικών συνιστωσών που περιγράφηκαν παραπάνω. Η σύγκριση, λοιπόν, της δομής και λειτουργίας των πομάκικων οικισμών της Δυτικής Θράκης με τη δομή και λειτουργία των οικισμών των μειονοτικών Τούρκων και των τσιγγάνων παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Καταρχήν, κοινό χαρακτηριστικό των μειονοτικών οικισμών είναι η ανεπάρκεια τεχνικών και κοινωνικών υποδομών, που είναι ανάλογη της χρονοαπόστασης των οικισμών από τις μεγάλες πόλεις των νομών της Θράκης και συνεπώς της απομόνωσής τους. Με τη νέα διοικητική δομή της αυτοδιοίκησης που εφαρμόστηκε από τον Ιούνιο του 2010 με τον νόμο 3852/2010, γνωστό ως Πρόγραμμα «Καλλικράτης», οι συνενώσεις των καποδιστριακών δήμων ωθούν σε τοπικές αναπτυξιακές δράσεις και έργα που μπορούν να άρουν τις καθυστερήσεις και να καλύψουν τις ανεπάρκειες με την προϋπόθεση ότι οι τοπικές δημοτικές αρχές θα δραστηριοποιηθούν άμεσα. Ένα κοινό χαρακτηριστικό κυρίως των οικισμών των Πομάκων αλλά και των μειονοτικών Τούρκων είναι η ύπαρξη ενός πυρήνα με κεντρικές λειτουργίες, όπου το κτίριο θρησκευτικής λατρείας κατέχει κεντρική και εξέχουσα θέση. Το κτίριο αυτό (τζαμί ή τέμενος) βρίσκεται συνήθως σε κεντρική πλατεία, όπου υπάρχουν χώροι συνάθροισης (καφενεία) και άλλα κτίρια διοίκησης (σχολείο, δημαρχείο). Η κεντρική πλατεία είναι συνήθως μικρότερη –λόγω έλλειψης ελεύθερου χώρου– στους οικισμούς των Πομάκων απ' ό,τι στους οικισμούς των μειονοτικών Τούρκων. Διαφοροποίηση στον τύπο του θρησκευτικού κτιρίου υπάρχει και ανάμεσα στα τυπικά τζαμιά των μειονοτικών Τούρκων, που είναι σουνίτες, και στους «τεκέδες» των μπεκτασήδων Πομάκων, που συναντώνται ακόμα σε μερικά πομάκικα χωριά στο νομό Ξάνθης (Navasis 2007: 49). Αντίστοιχα χαρακτηριστικά δεν υπάρχουν στους τσιγγάνικους οικισμούς, όπου ο πολεοδομικός ιστός είναι πολύ συγκεχυμένος.

Σε σχέση με τα δομικά χαρακτηριστικά των μειονοτικών οικισμών, έχουν καταγραφεί διαφορές μεταξύ των οικισμών των Τούρκων της μειονότητας και των πομάκικων οικισμών στις πυκνότητες δόμησης, στο εσωτερικό οδικό δίκτυο, στους ελεύθερους χώρους και στη χρήση τους, καθώς και στο ύψος και την ποιότητα των κατοικιών. Οι οικισμοί των μειονοτικών Τούρκων δεν έχουν μεγάλες πυκνότητες δόμησης, το εσωτερικό οδικό τους δίκτυο είναι ευρύ και εκτεταμένο, υπάρχουν ελεύθεροι δημόσιοι χώροι, και τα σπίτια τους είναι χαμηλότερα αλλά καλύτερης ποιότητας από αυτά των πομάκικων οικισμών. Αντίθετα, οι πομάκικοι οικισμοί εμφανίζουν πυκνότερη πολεοδομική συγκρότηση, είτε στο σύνολό τους είτε σε καθεμία από τις διάσπαρτες συνοικίες τους, οι ελεύθεροι χώροι σπανίζουν και είναι πολύ μικροί, το οδικό δίκτυο είναι στενό και δαιδαλώδες και οι κήποι σπανίζουν. Τα παραδοσιακά πομάκικα σπίτια είναι ψηλότερα από των Τούρκων και διατηρήθηκαν σε μεγαλύτερο βαθμό στους περισσότερους από τους πομάκικους οικισμούς, εξαιτίας της μεγαλύτερης απόστασής τους από τα μεγάλα αστικά κέντρα και του χειρότερου οδικού δικτύου σύνδεσής τους. Κοινό χαρακτηριστικό των οικισμών των Πομάκων και των μειονοτικών τούρκων είναι η εσωστρέφεια

που αποπνέει ο τρόπος κατασκευής των κατοικιών, κάτι που δεν υπάρχει στους χριστιανικούς οικισμούς, αλλά ούτε και στους τσιγγάνικους. Υπάρχει πάντως τάση εξαφάνισης των παραδοσιακών αυτών χαρακτηριστικών, καθώς οι νέες κατασκευές εντάσσονται στο νεοελληνικό αρχιτεκτονικό πρότυπο κατασκευών σε αγροτικούς οικισμούς. Ένα άλλο εποχικό χαρακτηριστικό (από Ιούνιο έως Σεπτέμβριο) της οργάνωσης του χώρου, τόσο στο εσωτερικό του πομάκιου οικισμού όσο και στην εγγύτερη περιφέρειά του, είναι τα ξηραντήρια καπνού, επιμήκεις ορθογώνιες ξύλινες κατασκευές ύψους 1,40 ως 1,70 μ. με δίριχτες σκεπές καλυμμένες με διάφανο νάιλον, καθώς και τα μαντριά των αιγοπροβάτων που είναι χωροθετημένα σε πιο μεγάλη σχετικά απόσταση από τον οικισμό. Τα ξηραντήρια υπάρχουν στα χωριά του γιακά (πρόποδες της οροσειράς της Ροδόπης από την Ξάνθη ως την Κομοτηνή) όπου καλλιεργείται καπνός αλλά λείπουν στα πεδινά χωριά των μειονοτικών Τούρκων, ενώ μαντριά υπάρχουν στην περιφέρεια των οικισμών. Φυσικά πρόκειται για αυτοκατασκευές με ευρηματικές αρχιτεκτονικές λύσεις των ίδιων των κατοίκων Πομάκων και μειονοτικών Τούρκων.

Για τους τσιγγάνικους οικισμούς θα πρέπει επιπλέον να ειπωθεί ότι παρουσιάζουν έναν πολυποίκιλο και ιδιόμορφο χαρακτήρα που δεν μπορεί να συγκριθεί με τους άλλους δύο, λόγω έλλειψης παραδοσιακών στοιχείων σ' αυτούς. Αυτό μπορεί να εξηγηθεί με την νομαδική παράδοση των τσιγγάνων, την έλλειψη έντασης της έγγειας ιδιοκτησίας και τον μέχρι σήμερα τρόπο ζωής και εργασίας τους, που ενσωματώνει πολύ συχνές μετακινήσεις όλης της οικογένειας.

Κατοικία

Οι παραδοσιακές κατοικίες τόσο των Πομάκων όσο και των μειονοτικών Τούρκων έχουν επηρεαστεί αρκετά έντονα από τα κοινωνικά πρότυπα που επιβάλλουν την προστασία της ιδιωτικότητας του σπιτιού και της εσωστρέφειας της οικογένειας. Έτσι λοιπόν αυτή η περιφρούρηση της ιδιωτικής ζωής στην περίπτωση των Τούρκων της μειονότητας πραγματοποιείται από τον ψηλό φράχτη, που φτάνει σχεδόν στο ύψος του σπιτιού, ενώ στην περίπτωση των Πομάκων το έργο της διάκρισης ιδιωτικού και δημόσιου χώρου πραγματώνουν τα εκτεταμένα καφασωτά και τα σανιδωτά στηθαία που αποκόβουν τη θέα από έξω προς τον χώρο του χαγιατιού.

Ένα άλλο κοινό στοιχείο που μπορεί να διακρίνει κανείς είναι η ύπαρξη του χαγιατιού και στους δύο τύπους σπιτιών καθώς είναι χώρος βασικός για τη ζωή της κατοικίας αλλά και πνεύμονας ηλιασμού και αερισμού. Αυτό που αλλάζει στους δυο τύπους σπιτιών είναι η διαμόρφωση και η χρήση του χαγιατιού. Στα σπίτια των μειονοτικών Τούρκων, πολλές φορές το χαγιατί, που χρησιμοποιείται κυρίως ως χώρος αναψυχής, είναι ανοιχτό χωρίς να περιβάλλεται από καφασωτά και προστατεύεται από τα αδιάκριτα βλέμματα από τον ψηλό φράχτη, ενώ στα κοινά πομάκικα σπίτια που σπάνια έχουν αυλή το χαγιατί χρησιμοποιείται κυρίως ως χώρος εργασίας από τις γυναίκες και περιβάλλεται από εκτεταμένα καφασωτά και σανιδωτά στηθαία.

Παράλληλα, και στους δυο τύπους σπιτιών μια συνήθως πέτρινη σκάλα οδηγεί στο χαγιατί. Στις πομάκικες κατοικίες η πέτρινη σκάλα είναι έξω από το κύριο πρίσμα του κτιρίου και βγάζει σε μικρό εξώστη που κατόπιν οδηγεί στο χαγιατί, ενώ στις κατοικίες των μειονοτικών Τούρκων η σκάλα είναι εσωτερική και με απευθείας σύνδεση. Στην πρώτη περίπτωση η σκάλα διαμορφώνεται έτσι ώστε

ο εσωτερικός χώρος του σπιτιού να μένει προστατευμένος από την απευθείας άνοδο ενός ξένου, ενώ στη δεύτερη περίπτωση τέτοια ανάγκη δεν υφίσταται καθώς ο ξένος είναι αναγκασμένος να περάσει πρώτα την πόρτα της αυλής. Οι τοίχοι στις τουρκικές κατοικίες είναι κυρίως πλίνθινοι ενώ στο πομακόσπιτα είναι περισσότερο τσατμάδες. Παράλληλα στα παλαιά τούρκικα σπίτια όλες οι οικιακές εξυπηρετήσεις διευθετούνται στην αυλή (μαγειρείο, αποχωρητήριο, αποθήκες), ενώ στις πομάκικες κατοικίες οι οικιακές εξυπηρετήσεις γίνονται εντός του σπιτιού, κάποιες στο ισόγειο και κάποιες στον όροφο.

Τέλος, όπως προαναφέρθηκε, η άρση των εμποδίων στην έκδοση οικοδομικών αδειών και η ενασχόληση πολλών ατόμων από τη μειονότητα στον τομέα των κατασκευών στις μεγάλες πόλεις προκάλεσε μια μικρή κατασκευαστική έκρηξη στα μειονοτικά χωριά και ομογενοποίηση της αρχιτεκτονικής των νέων κατασκευών κυρίως σύμφωνα με τα εργολαβικά νεοελληνικά πρότυπα που επικρατούν και στους χριστιανικούς οικισμούς. Η αλλοίωση της τοπικής παραδοσιακής αρχιτεκτονικής και η εισαγωγή ημι-αστικών προτύπων ιδιαίτερα στις τοπικές κοινότητες των πομάκικων οικισμών συνοδεύτηκε με τη γενίκευση της χρήσης του μπετόν και του βιομηχανικού τούβλου καθώς και με την εμφάνιση αυθαίρετων κατασκευών μετά την δεκαετία του 1990. Οι δραματικές αυτές αλλαγές για το ανθρωπογενές πολιτισμικό περιβάλλον των Πομάκων είναι μια όψη της αλλοτριωτικής επίδρασης της περιβάλλουσας κοινωνίας πάνω τους, που, αν και σε πρώτη φάση φαίνεται πως αποτελεί μια εκούσια επιλογή της ομάδας αυτής, δεν παύει όμως να συνδέεται με ευρύτερες ακούσιες και ανεξέλεγκτες ευρύτερες κοινωνικές επιπτώσεις (Βλ. Εικόνες 9-10).

Όπως έχει γίνει ήδη αντιληπτό δεν επιχειρήθηκε να γίνει οποιαδήποτε σύγκριση των κατοικιών των οικισμών των αθίγγανων με αυτές των άλλων μειονοτικών οικισμών. Ο λόγος για τον οποίο κάτι τέτοιο δεν έγινε είναι γιατί οι κατοικίες τους δεν παρουσιάζουν έναν ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό τύπο που να τονίζει την διαφορετικότητά τους από τις υπόλοιπες κατοικίες.

6. Συμπεράσματα

Στην ανάλυση που προηγήθηκε έγινε φανερό ότι, μετά από τη Συνθήκη της Λωζάνης και την γενικότερη ανακατάταξη των πληθυσμών στη Βαλκανική στο πρώτο τέταρτο του 20ού αιώνα, οι κύριες κατηγορίες του πληθυσμού της Δυτικής Θράκης ήταν: χριστιανοί με Ελληνική καταγωγή, μουσουλμάνοι με Τουρκική καταγωγή, μουσουλμάνοι Πομάκοι και μουσουλμάνοι Τσιγγάνοι. Οι τρεις τελευταίες κατηγορίες συνιστούσαν τη μουσουλμανική μειονότητα, που χαρακτηρίστηκε έτσι λόγω των τότε πολιτικών αναγκαιοτήτων. Από τότε δεν υπήρξε κανένα γεγονός που να επιδράσει δραστικά στην πληθυσμιακή σύνθεση της περιοχής, εκτός ίσως της εγκατάστασης Ποντίων από την πρώην ΕΣΣΔ στις αρχές της δεκαετίας του 1990. Οι τρεις κατηγορίες της μειονότητας προέκυψαν έτσι βάσει κυρίως ιστορικής καταγωγής, γλωσσικού ιδιώματος και περιοχής κατοικίας, και, μερικώς, βάσει διαφορετικού μουσουλμανικού δόγματος. Τα χαρακτηριστικά αυτά, για μεγάλο μέρος του 20ού αιώνα όριζαν επακριβώς τις τρεις αυτές συνιστώσες της μειονότητας, χωρίς κοινούς τόπους και αλληλεπικαλύψεις. Οι οικισμοί των τριών αυτών ομάδων, για την ίδια περίπου χρονική περίοδο, παρουσία-

ζαν επίσης ευκρινείς μορφολογικές διαφορές που αντικατόπτριζαν τις διαφορετικές εθνοπολιτισμικές ομάδες της μειονότητας.

Για την ανάλυση της φυσιογνωμίας των οικισμών της μειονότητας, θεωρούμε ότι αυτή διαμορφώνεται από τους εξής παράγοντες: το φυσικό περιβάλλον, την ιστορία και τις παραδόσεις, τις κοινωνικές δομές και σχέσεις, τις οικονομικές σχέσεις, και τις πολιτικές που άμεσα ή έμμεσα επηρεάζουν τις τοπικές κοινωνίες. Από τους παράγοντες αυτούς, και για τους συγκεκριμένους οικισμούς,¹¹ το φυσικό περιβάλλον παραμένει σχετικά σταθερό στη διαδοχή χρονικών περιόδων. Η ιστορία και οι παραδόσεις υπόκεινται σε διαδικασία εξέλιξης αλλά ιδιαίτερα αργής. Υπάρχει αλληλεπίδραση με όλους τους υπόλοιπους παράγοντες, η οποία όμως αποτιμάται με χρονική υστέρηση. Οι υπόλοιποι παράγοντες υπόκεινται σε αλλαγές και αλληλεπιδράσεις και διαμορφώνουν τη δυναμική εξέλιξης των οικισμών.

11 Το φυσικό περιβάλλον μπορεί να είναι διαφορετικό σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, αν καθορίζεται έμμεσα π.χ. ως φυσικό περιβάλλον εγκατάστασης των μειονοτικών ομάδων της Δυτικής Θράκης κι όχι ως φυσικό περιβάλλον συγκεκριμένων οικισμών, οπότε νέα στοιχεία μπορεί να προκύψουν, όπως μετεγκατάσταση ατόμων και οικογενειών στις πόλεις και στο εξωτερικό κ.λπ.

Διερευνώντας ανά παράγοντα τις συγκρίσεις μεταξύ των κατηγοριών οικισμών στη Δυτική Θράκη, παρατηρούμε ότι, στον τομέα του φυσικού περιβάλλοντος, οι οικισμοί των Πομάκων διαφέρουν από τους υπόλοιπους κατά το ότι βρίσκονται αποκλειστικά σε ορεινή περιοχή με έντονες κλίσεις που επιδρά στην πολεοδομική εικόνα τους. Επίδραση του φυσικού ανάγλυφου υπήρχε και στη διαμόρφωση της πομακικής κατοικίας, σε συνδυασμό με τον παράγοντα πολιτικών. Διαφοροποίηση από τις άλλες κατηγορίες οικισμών στο φυσικό περιβάλλον παρουσιάζουν επίσης οι τσιγγάνικοι οικισμοί, που βρίσκονται κυρίως σε παρυφές πόλεων, χωρίς ιδιαίτερο πολεοδομικό τύπο αλλά ούτε και τύπο κατοικίας. Για την επιλογή φυσικού περιβάλλοντος σημαντική ήταν και η επίδραση των οικονομικών σχέσεων και της εξέλιξής τους.

Στον τομέα ιστορίας και παραδόσεων, κάθε εθνοπολιτισμική ομάδα από τον πληθυσμό της Δυτικής Θράκης έχει την ιδιαιτερότητά της. Οι διαφορές αυτές αποτυπώνονται περαιτέρω στους οικισμούς τους και στις διαφορές στο αρχιτεκτονικό στυλ και στον τρόπο κατασκευής των τουρκικών από τις πομακικές παραδοσιακές κατοικίες. Ωστόσο, οι διαφοροποιήσεις πολεοδομικού χαρακτήρα λόγω διαφοράς στα μουσουλμανικά δόγματα υπέστησαν διαχρονική τάση εξαφάνισης και σήμερα περιορίζονται σε μικρούς πομάκικους οικισμούς στο νομό Ξάνθης. Ακόμη, από την δεκαετία του 1990 και μετά, στους οικισμούς των Πομάκων κυρίως αλλά και των μειονοτικών Τούρκων σε μικρότερο βαθμό, έχει αρχίσει να διαφοροποιείται το στυλ νέων κατοικιών, και η επίδραση σ' αυτές των παραδόσεων σχεδόν μηδενίζεται. Στην περίπτωση των τσιγγάνικων οικισμών, η ιστορία και οι παραδόσεις δεν αποτυπώνονται με ιδιαίτερο στυλ, εξαιτίας, κυρίως, του νομαδικού χαρακτήρα της ζωής των Τσιγγάνων που δεν επιτρέπει την διαμόρφωση ιστορικά σταθερών και μόνιμων οικισμών.

Ο τομέας κοινωνικών δομών και σχέσεων στις περιπτώσεις των μειονοτήτων παρουσιάζει στενές σχέσεις με την ιστορία και τις παραδόσεις (Suny 2001, Matsuo 1992). Αποτυπώνεται, έτσι, στις κατοικίες των οικισμών της Δυτικής Θράκης, όπως περιγράφηκε παραπάνω. Επίσης, αποτυπώνεται σε πολεοδομικές λειτουργίες που σχετίζονται με την κοινωνική υποδομή και τη χρήση της. Στους οικισμούς Πομάκων και μειονοτικών Τούρκων, ο αριθμός βρεφονηπιακών σταθμών και νηπιαγωγείων ήταν πολύ μικρός, ο αριθμός των δημοτικών σχολείων και γυμνασίων σχετικά υψηλός, ενώ ο αριθμός των λυκείων επίσης μικρός. Αυτό ήταν αποτέλεσμα των κοινωνικών δομών και σχέσεων στις κοινωνίες αυτές, όπου τα

παιδιά στην προσχολική ηλικία έμεναν στην οικογένεια, ενώ μικρό ποσοστό μαθητών παρακολουθούσε την πέραν του γυμνασίου δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Επίσης, στους οικισμούς αυτούς δεν υπήρχαν υποδομές για άτομα της τρίτης ηλικίας, αλλά δεν υπήρχε και σχετική ζήτηση λόγω ικανοποίησης αυτών των αναγκών από την οικογένεια. Οι διαφορές αυτού του είδους μεταξύ πομακικών οικισμών και οικισμών των μειονοτικών Τούρκων ήταν κυρίως ποσοτικές. Μετά τη δεκαετία του 1990, βαθμιαία παρουσιάζεται μια τάση διαμόρφωσης νέων κοινωνικών σχέσεων στις κοινωνίες των Πομάκων και των Τούρκων, που υπαγορεύεται από νέες οικονομικές συνθήκες. Στους αγροτικούς οικισμούς, αυτό παρουσιάζεται σαν απόληχος των αντίστοιχων εντονότερων αλλαγών που συμβαίνουν στο αστικοποιημένο τμήμα της μειονότητας και αντιμετωπίζει την αντίσταση των παλαιότερων. Στον πολεοδομικό ιστό των αγροτικών οικισμών, οι αλλαγές αυτές αποτυπώνονται με τάση εξάλειψης των ελλείψεων στις κοινωνικές υποδομές και εξομοίωσής τους με τις αντίστοιχες των χριστιανικών οικισμών. Στους οικισμούς των Τσιγγάνων, τέλος, οι συνεχείς μετακινήσεις πολλών οικογενειών προς ζήτηση εποχιακής εργασίας και η συμμετοχή των παιδιών στις δραστηριότητες της οικογένειας έκαναν τη λειτουργία κοινωνικών υποδομών κάθε είδους και βαθμίδας προβληματική.

Οι οικονομικές σχέσεις στάθηκαν επίσης παράγοντας διαφοροποίησης των μειονοτικών οικισμών από τους χριστιανικούς, ενώ διαμορφώθηκαν κυρίως ως απόρροια των εφαρμοζόμενων πολιτικών. Οι οικισμοί των Τσιγγάνων είχαν τη χειρότερη εικόνα, ενώ σε άσχημη κατάσταση ήταν και οι οικισμοί των Πομάκων λόγω «επιτηρούμενης ζώνης» που είχε σαν αποτέλεσμα την πλήρη έλλειψη οικονομικών δραστηριοτήτων εκτός από την καπνοκαλλιέργεια και τη μικρής κλίμακας κτηνοτροφία. Οι οικισμοί των μειονοτικών Τούρκων παρουσίαζαν επίσης σημάδια οικονομικής υστέρησης, αλλά ήταν σε καλύτερη κατάσταση από τους άλλους. Με την αλλαγή κρατικής πολιτικής προς τη Θράκη γενικότερα, αλλά και προς τη μειονότητα ειδικότερα, η ανάπτυξη οικονομικών δραστηριοτήτων επέδρασε και στη μορφή των οικισμών της μειονότητας αναβαθμίζοντας το οικιστικό περιβάλλον τους. Εξάιρεση αποτελούν οι Τσιγγάνικοι οικισμοί στους οποίους δεν υπήρξαν ιδιαίτερες αλλαγές εφόσον οι οικονομικές σχέσεις παρέμειναν στην παραδοσιακή μορφή τους.

Το πολιτικό πλαίσιο επέδρασε καταλυτικά στις οικονομικές σχέσεις, στις διοικητικές διεργασίες και στην πολεοδομική εικόνα των μειονοτικών οικισμών. Η περιοριστική πολιτική πριν από τη δεκαετία του 1990 δημιούργησε υστέρηση της Θράκης απέναντι στις υπόλοιπες περιοχές της Ελλάδας, και της μειονότητας απέναντι στην χριστιανική πλειοψηφία, ενώ με την πολιτική της «επιτηρούμενης ζώνης» απομόνωσε τους Πομάκους και διεύρυνε την υστέρησή τους σε σχέση με την υπόλοιπη Θράκη. Η πολιτική αυτή είχε άμεσο αντίκτυπο στους οικισμούς της μειονότητας, με τους οικισμούς των Πομάκων να εισπράττουν το μεγαλύτερο βάρος. Η αλλαγή πολιτικής δημιούργησε τάση αναβάθμισης των μειονοτικών οικισμών, συμπεριλαμβανομένων και των οικισμών των Τσιγγάνων, που όμως λόγω των ιδιομορφιών που έχουν ήδη περιγραφεί εξελίσσονται με διαφορετικό τρόπο και ρυθμό από όλους τους άλλους οικισμούς της Δυτικής Θράκης.

Σήμερα, η εθνοπολιτισμική θεώρηση των τριών ομάδων (Πομάκων, μειονοτικών Τούρκων και Τσιγγάνων) ως ομάδων διακριτών μεταξύ τους επιβεβαιώνεται από τα δεδομένα της έρευνας για τους μειονοτικούς οικισμούς, τους από

παλαιότερα υφιστάμενους και κυρίως αγροτικούς. Αντίθετα, οι αστικές περιοχές μετεγκατάστασης Πομάκων και μειονοτικών Τούρκων στις τελευταίες δεκαετίες έδειξαν να υφίστανται όλο και περισσότερο μια ομογενοποίηση, μεταξύ τους κυρίως αλλά και –λιγότερο προς το παρόν– με μη μουσουλμανικά πληθυσμιακά στρώματα, που επιβάλλεται από τα νέα πρότυπα παραγωγής, κατανάλωσης και πολιτιστικής αναπαραγωγής που ακολουθούν τις γενικές τάσεις παγκοσμιοποίησης. Για τους Τσιγγάνους, ειδικότερα, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι και εθνοτικά αλλά και οικιστικά εντάσσονται περισσότερο στη μεγαλύτερη κοινωνική ομάδα των εντός Ελλάδας Τσιγγάνων παρά στη μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης, με την οποία δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερη συνάφεια. Αυτό ενισχύεται και από το ότι σε μεγάλο βαθμό η υπόλοιπη μειονότητα δεν αποδέχεται τους Τσιγγάνους ως τμήμα της, ενώ και οι πολιτικές για τους μειονοτικούς Τσιγγάνους που εφαρμόζονται από το ελληνικό κράτος και τους ΟΤΑ της περιοχής είναι συνήθως μέρος γενικότερου πακέτου πολιτικών για τους Τσιγγάνους εν Ελλάδι, παρά μέρος των πολιτικών για τη μειονότητα.

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η επισήμανση ότι η ανάλυση που προηγήθηκε αποτελεί το πρώτο στάδιο της έρευνας για τη σχέση της εθνοπολιτισμικής πραγματικότητας και των κοινωνικών δομών της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης με τον χώρο αναπαραγωγής τους. Η σχετική αυτοτέλεια του σταδίου αυτού συνίσταται στο ότι καλύπτει ιστορική περίοδο που φθάνει ως το παρόν, χαρακτηριζόμενη από μια αυστηρότερη τοπικότητα στις κοινωνικές διεργασίες, που απλουστευτικά και σε ευρεία χρήση εντάσσεται στο πλαίσιο της «παραδοσιακότητας». Ωστόσο, ενώ η «παραδοσιακότητα» αυτή υπήρξε για μεγάλη χρονική περίοδο το αποκλειστικό χαρακτηριστικό των κοινωνιών της θρακικής μειονότητας (διαφοροποιούμενο, φυσικά, ανά ομάδα), οι σύγχρονες τάσεις υπέρβασης του τοπικού στα πρότυπα παραγωγής, κατανάλωσης και πολιτιστικής αναπαραγωγής έχουν κάνει εμφανή την επιρροή τους στις νεότερες κυρίως γενιές των μειονοτικών ομάδων της Θράκης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική

- Ανδρέαδης, Κ. Γ. (1956), *Η μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης*, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών.
- Ασκούνη, Ν. (2006), *Η εκπαίδευση της μειονότητας στη Θράκη: Από το περιθώριο στην προοπτική της κοινωνικής ένταξης*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Γεωργούλα, Γ. και Γρυλλάκη, Σ. (2000), «Η μουσουλμανική μειονότητα της δυτικής Θράκης», φοιτητική εργασία στο μάθημα Ανάπτυξη Συνοριακών Περιοχών, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος.
- Δαγκωνάκη, Ζ., Κασμερίδης, Ν. και Κεφαλά, Ν. (1996), «Η μουσουλμανική μειονότητα της δυτικής Θράκης», φοιτητική εργασία στο μάθημα Ανάπτυξη Συνοριακών Περιοχών, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος.
- Ελληνική Στατιστική Αρχή, Απογραφή Πληθυσμού 2011.
- Ζεγκίνης, Ε. (1994), *Οι μουσουλμάνοι Αθήγανοι της Θράκης*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου Του Αίμου.
- Ιμαμ, Μ., Τσακίριδη, Ο. (2003), *Μουσουλμάνοι και κοινωνικός αποκλεισμός*, Αθήνα: Λιβάνη.
- Κατσιμίγας, Κ. (1984), «Αναζητώντας την αρχιτεκτονική φυσιολογία των αγροτικών οικισμών του Νομού Ροδόπης», *Θρακική Επετηρίδα* 5.

- Κίζης, Γ. (1990), *Θράκη, Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, Αθήνα: Μέλισσα.
- Κόκκας, Ν. (2005), «Οι Πομάκοι της Βουλγαρικής Ροδόπης», *Εφημερίδα Χρονόμετρο*, Καβάλα, 3 Νοεμβρίου 2005, σ. 10.
- Λιάπη, Α. (1995α), «Η Θράκη μετά το 1920», *Θρακικά* 6(17): 93-123.
- Λιάπη, Α. (1995β), *Η υποθηκευμένη γλωσσική ιδιαιτερότητα των Πομάκων*, Κομοτηνή: Θρακική Εταιρεία.
- Μουσταφά, Μ. (2007), «Παρουσίαση των αναπτυξιακών προοπτικών της μειονότητας σε σχέση με τις προκλήσεις που αντιμετωπίζει η Θράκη στις αρχές του 21ου αιώνα», Μεταπτυχιακό τμήμα ΤΜΧΠΠΑ, Στούντιο Χωρικού Σχεδιασμού, Κομοτηνή, Μάιος 2007, αδημοσίευτο.
- Παπαχριστοδούλου, Π. (1958), «Οι Πομάκοι», *Αρχείο του Θρακικού, Λαογραφικού και γλωσσικού θησαυρού* 23.
- Παρατηρητήριο Εγνατίας Οδού (2006), «Αναπτυξιακό προφίλ των περιφερειών διέλευσης της Εγνατίας Οδού: Περιφέρεια ΑΜ-Θ. (2009)», Εγνατία Οδός Α.Ε.-Παρατηρητήριο, ηλεκτρονική πρόσβαση: <http://observatory.egnatia.gr>.
- Σεφερτζής, Γ. (1985), «Οι μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης: ιστορία ενός πολλαπλού δράματος», *Τετράδια Διαλόγου, Έρευνας και Κριτικής* 11: 59-66.
- Σγουρίδης, Π. (2000), *Θράκης προβληματισμοί στο κατώφλι του 21ου αιώνα*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Σιούτη, Β. (2006), «Τόσο κοντά, μα τόσο μακριά», *Εφημερίδα Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 14 Μαΐου 2006, σ. 18.
- Σκάγιαννης, Π. (2000), «Χωρική ανάπτυξη συνοριακών περιοχών», Σημειώσεις για το ομώνυμο μάθημα, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Τεντοκάλη, Β. (1989), *Η οργάνωση του χώρου της δομής της κατοικίας ως έκφραση της δομής της οικογένειας*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Τρουμπέτα, Σ. (2001), *Κατασκευάζοντας ταυτότητες για τους μουσουλμάνους της Θράκης. Το παράδειγμα των Πομάκων και των Τσιγγάνων*, Αθήνα: Κριτική.
- Φραγκόπουλος, Θ.Ι. (2002), «Κοινωνικές, πολιτισμικές και πολιτικές όψεις της μετάβασης σε μία ορεινή πομακική κοινότητα της Θράκης», στο *Πρακτικά του Επιστημονικού Συμποσίου Μειονότητες στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας: 261-285.

Ξενόγλωσση

- Aarbakke, V. (2000), *The Muslim Minority of Greek Thrace*, Διδακτορική Διατριβή, University of Bergen.
- Capotorti, F. (1999), *Monograph 23, UN Doc E/CN.4/Sub.2/384/Add.1-7, UN Sales No.E.78*, όπως αναφέρεται στο Eric Heinze, «The Construction and Contingency of the Minority Concept», στο Deirdre Fotrtrell and Bill Bowring (επιμ.), *Minority and Group Rights in the New Millennium*, Χάγη: Martinus Nijhoff Publishers.
- Chousein, A. (2005), *Continuities and changes in the minority policy of Greece: the case of Western Thrace*, Μεταπτυχιακή Εργασία, Middle East Technical University, Άγκυρα.
- Fabbe, K. (2007), «Defining minorities and identities; religious categorization and State – making strategies in Greece and Turkey», ανέκδοτο άρθρο-παρουσίαση στο συνέδριο «Turkish and Turkic studies», 18 Οκτωβρίου 2007, University of Washington.
- Frangopoulos, Y. (1996), *Une minorité musulmane en transition: Approche anthropologique des Pomaques grecs*, Διδακτορική Διατριβή, Université Catholique de Louvain, Faculté des Sciences Economiques, Sociales et Politiques, Nouvelle série-No 273, Louvain-la-Neuve.
- Gambetti, Z. (2008), «Decolonizing Diyarbakir: culture, identity and the struggle to appropriate urban space», στο Kamran A. A. και Rieker M. (επιμ.), *Re-exploring the Urban: comparative citiscapes in the Middle East and South Asia*, Karachi, Oxford University Press.
- Kettani, A. (1980), «Muslims in Southern Europe», *Journal Institute of muslim minority affairs* 2: 152.
- Kostopoulos, T. (2003), «Counting the “Other”: Official Census and Classified Statistics in Greece (1830-2001)», *History and Culture of South Eastern Europe. An Annual Journal* 5: 55-78.
- Lalenis, K. (2000), «Local development plans in the communities of Muslim minority in northern Xanthi, Greece: Memories of underdevelopment?», Congress Proceedings ECPR and University of Thessaly, «Culture and Regional Economic Development – Cultural, Political and Social Perspectives», Volos.

- Lalenis, K. (2003): «Local Development Programs in the Communities of Muslim Minority of Northern Xanthi: Memories of Underdevelopment?», στο Deffner, A., Konstantakopoulos, D. και Psycharis Y. (επιμ.), *Culture and Regional Economic Development – Cultural, Political and Social Perspectives*, Βόλος: University of Thessaly Press: 57-83.
- Labrianidis, L. (2001), «'Internal frontiers' as a hindrance to development », *European Planning Studies* 9(1): 85-103.
- Lefebvre, H. (2000), *La production de l'espace*, Παρίσι: Anthropos.
- Matsuo, H. (1992), «Identificational assimilation of Japanese Americans: a reassessment of Primordialism and Circumstantialism», *Sociological Perspectives* 35(3): 506-523.
- Ozalay, E. (2006), *Minorities in Turkey: The identity of the Alevis in Accordance with the EU Legislation*, Thesis, Master of Arts in Euroculture "Space and Power in Europe: Culture, Communication and Policy of Identity", IP 2006 San Sebastian, Georg-August Universitat, Göttingen.
- Owen, B. (1999), «Le contentieux électoral: étude comparative», CDL-JU (98) 39, Commission Européenne pour la Démocratie par le Droit, Conseil de l'Europe, Strasbourg
- Popovic, A. (1986), *L'Islam Balkanique: les musulmans du Sud - Est européen dans la période post - ottomane*, Βερολίνο-Βισμπάντεν: Kommission Otto Harrassovitz Verlag.
- Treanton, J-R., (1995), «ville», στο Boudon, Besnard, Cherkaoui, Lecuyer (επιμ.), *Dictionnaire de la sociologie*, Παρίσι: Larousse: 237-238.
- Tsibiridou, F. (2005), «Comment peut-on être Pomak» en Grèce aujourd'hui?», *Ethnologie Française* 35(2): 291-304.
- Vavasis, A. (2007), *L'altérité musulmane en Grèce. Problèmes d'intégration et exclusion sociale des minoritaires de thrace*, Publications Europa, Institut Européen de l'Université de Genève.
- Vernier, B. (2003), «Galimesse 1966-1997 : L'invention de nouvelles formes de flirt chez les Pomques musulmans de Grèce : structure, histoire et stratégies», *Travail, genre et sociétés* 9(1): 137-170.